

הבינוני הפועל והבעת הזמנים בעברית

1. מבוא

בעברית החדשה צורת הבינוני בתפקידיה הפועליים היא חלק בלתי נפרד ממערכת זמנים משולשת: מערכת הסופיות מביעה את העבר, הבינוני מביע את ההווה, ומערכת התחיליות מביעה את העתיד.¹ תפקידי המשנה של הבינוני, העשוי להיות מוסב בדיבור ובתיאורים ספרותיים גם על העבר או על העתיד,² גזורים בעברית, ככלשונות רבות אחרות, מן ההווה ואין בהם כדי לערער על יציבותה של מערכת משולשת זו.

צורת הבינוני היא מורשת מן העברית העתיקה, אך אין הדבר כך באשר להשתלבותה במערכת של שלושה זמני הפועל. כפי שמציין מרדכי מישור, במאמר הסוקר את תולדות שימוש הזמנים בעברית לתקופותיה, ההיערכות "שבה ההבחנה בין ההווה לעתיד מובעת בניגוד 'בינוני'/'עתיד' [...]" חדשה היא, ולמרבית התמיהה, עדיין אין יודעים אימתי נתגבשה.³ מטרתנו לבחון קושיה זו ולברר, ראשית, באילו רבדים היסטוריים של העברית מסתמן השימוש בבינוני כצורה המביעה זמן, ושנית, מתי נתייחדה הצורה להבעת ההווה לעומת ייחודה של מערכת התחיליות להבעת העתיד. כדי לענות על שאלות אלה נתחקה אחר השימוש בצורת הבינוני הפועל

1. רוזן, תשט"ז, עמ' 56-57. אולם רוזן (1977, עמ' 106, 194) מציג את הבינוני כצורה שאיננה מסומנת מבחינת הזמן או המודוס. לפרשנות על רוזן ולמראי מקומות נוספים מכתביו ראה דורון, תשס"ו-תשס"ז. כמו כן ראה ברמן, 1978, עמ' 140; שורצולד, 2001, עמ' 32.
2. לדוגמאות ראה רוזן, 1977, עמ' 194-195; מישור, תשמ"ט-תש"ן, עמ' 71.
3. מישור, שם, עמ' 70. במאמר אחר הוא מציע לקבוע את ראשיתה של ההיערכות הזאת לתחום הזמן שבין המאה העשירית לראשית המאה השלוש-עשרה (מישור, תש"ן, עמ' 83). הוא מבסס את דבריו על סימנים למערכת זמנים משולשת בפיוט ובתפילה, בעיקר על דרך הנוסחה "והוא היה והוא הווה והוא יהיה" שבפיוט "אדון עולם", ועל נוהגו של ספר חסידים להמיר צורות בינוני במקורות קדומים בצורות פועל ממערכת התחיליות (שם, עמ' 78, 82). עם זאת, הוא קובע כי "מכאן [ראשית המאה השלוש-עשרה] ואילך יש לבדוק את השתלשלות הדברים חוליה אחר חוליה, לתקופות, למקומות יישוב ולתחומי יצירה" (שם, עמ' 84). בלאו (תשל"ו, עמ' 99) מזכיר אף הוא את נוסחת הפיוט ב"אדון עולם", אולם הוא סבור שמערכת הזמנים המשולשת נתהוותה בעברית החדשה "בעיקר בהשפעתן של אותן לשונות אירופה, שמצויה בהן מערכת מעין זו".

(להלן: הבינוני)⁴ בלשון הפרוזה בתקופותיה השונות של הלשון העברית. תחילה נציג את אופן תפקודו של הבינוני בעברית המקראית, בלשון המגילות הגנוזות ובלשון חכמים על סמך התיאורים המצויים בספרות המחקר (2§). לאחר מכן נציג את ממצאינו מעיון בטקסטים מתקופת הביניים (3§) ומתקופות ההשכלה והתחייה (4§), שטרם נידונו במחקר.⁵

המונח "בינוני" נטבע ככל הנראה לראשונה בידי אברהם אבן עזרא (1089–1164).⁶ ראב"ע השתמש בו לעתים כמונח צורני המוסב על צורות הבינוני הפועל והבינוני הפועל ואף על שם התואר, אך במקרים אחרים לא קשר אותו לצורה מסוימת, אלא התייחס באמצעותו אל ההווה, דהיינו הזמן שבין העבר לעתיד, גם כאשר הוא מובע באמצעות פועל נוטה במערכת הסופיות או התחיליות.⁷ השימוש במונח בינוני בכתביו איננו שיטתי. בחיבורו "יסוד דקדוק הוא שפת יתר" הוא מכנה את הזמן שבין העבר ובין העתיד בשם "זמן עומד" ומקשר אותו לצורות הבינוני הפועל והפעול.⁸ לעומת זאת בחיבורו "מאזני לשון הקדש" ראב"ע מציין במונח בינוני את הבינוני הפועל, את הבינוני הפועל ואת שם

4. צורות הבינוני הפועל דורשות עיון נפרד.
5. מוכרת לנו רק עבודה אחת הסוקרת את שימוש הבינוני להבעת זמנים ואספקטים בתקופות שונות של העברית (גורדון, 1982), אולם היא מתמקדת בהשוואה בין עברית מקראית, לשון חכמים ועברית חדשה ואיננה מתייחסת כלל ללשונות תקופת הביניים וללשונות ההשכלה והתחייה. מישור (תש"ן) עסק בשאלה זו בעיקר בפיוט ובתפילה כמבוא לעיון רחב יותר בנושא.
6. במקורו לא היה מונח זה מכוון להיתו של הבינוני צורת ביניים שבין שם לבין פועל (בניגוד לדברי גורדון, 1982, עמ' 124). ראה אף דבריו של מישור: "בינוני" (כלומר: הווה, הזמן שבין העבר לעתיד; לימים פורש פירוש חדש: הצורה שבין השם לפועל) (תשמ"ט–תש"ן, עמ' 68).
7. תפיסתו של ראב"ע מתוארת ומודגמת בפירוט אצל חרל"פ (תשנ"ו, עמ' 298–314). חרל"פ מצינת כי המונח בינוני איננו מתייחס לצורה מסוימת אלא לזמן הווה המובע באמצעות יותר מצורת פועל אחת. וראה גם דברי בן-חיים (תשל"ז, עמ' 66): "ידוע כי מעיקרא לא נוצר השם בינוני לסמן תופעה צורנית מסוימת (זו נתכנתה 'שם הפועל', ואף 'שם התואר'), כי אם לסמן את הזמן דווקא שבין העבר לעתיד. כמדומה לי רק בדורותינו נתייחד השם בינוני למונח הידוע בתצורה". אולם מדברי ראב"ע בספריו השונים ניתן לראות כי הוא משתמש במונח בינוני לעתים לצורות מסוימות, צורות הבינוני הפועל, הבינוני הפועל ואף שם התואר, ולעתים לזמן הווה ללא קשר לצורות אלה. על כפל המובנים של המונח בינוני אצל ראב"ע ראה גם פרייס, 1950, עמ' 34. תודתנו לפרופ' אילן אלדר על תרומתו למראי המקומות בסעיף זה.
8. "וכל לשון יתחלק לשלשה חלקים [...] והחלק השני הפועל, [...] והוא נשוא לעולם, כי הוא מקרה, ויורה על עבר ועתיד, ומלת פועל ופועל תורה על זמן עומד" (יסוד דקדוק הוא שפת יתר, עמ' 91). וראה חרל"פ, תשנ"ו, עמ' 297–298. ראה גם "את המושג 'זמן עומד' פגשנו כבר בתרגום התיבונים לרקמה, וא"ע [אבן עזרא] משתמש בו כמונח נרדף ל'בינוני'" (חרל"פ, שם, עמ' 405 הערה 4).

התואר,⁹ אך במקום אחר בחיבור זה הוא מתייחס אל המונח כמביע זמן ולא צורה, ומדגיש שאין צורה מיוחדת בעברית המקראית המבטאת זמן זה.¹⁰ בעברית, כמו בשאר הלשונות השמיות, הבעת הזמן איננה מרכיב הכרחי בצורות הפועל הנוטות ואף לא בצורת הבינוני. אולם, כפי שנראה להלן, הבינוני עשוי להביע זמן ואספקט, ובכל תקופות הלשון העברית הוא עשוי להופיע כחלק ממערכת הפועל הנוטה, בצד תפקודו כשם שאיננו מביע זמן. ההבדל בתפקידי הבינוני בין תקופות הלשון השונות מתבטא לא בהימצאה או בהיעדרה של הבעת זמן ואספקט, אלא בשיעור החלטה בכל תקופת לשון בצד צורות פועל ממערכת הסופיות וממערכת התחיליות כמו גם במידת בלעדיותו של הבינוני להבעת זמנים ואספקטים מסוימים לעומת הצורות הללו. אף כי שימושים שמקורם בתקופות קודמות עשויים להיקרות גם ברובדי הלשון המאוחרים, עיוננו הדיאכרוני בתפקידו של הבינוני יתייחס להשתלבותו במערכת הזמנים כולה בכל תקופה מתקופות הלשון, ברוח גישתו המערכתית של דה־סוסיר לתיאור פנימי של כל לשון שהיא.¹¹

2. הבינוני והבעת הזמן והאספקט ברבדיה המוקדמים של העברית

2.1 העברית המקראית

בספרו על אודות שימושי הזמנים בעברית המקראית טוען דרייבר כי הבינוני ממלא את מקום הזמנים האחרים לצורך הבעת המשכיות.¹² לשיטתו, הבינוני אינו מבטא זמן אלא אספקט. הדוגמאות שהוא מציג להמחשת דבריו כוללות את שימושי הבינוני להבעת העבר, לעתים קרובות במשפטי מצב (כגון "וידי ריב בין רעי מקנה אברם ובין רעי מקנה לוט והכנעני והפרזי אז ישב בארץ" [בר' יג, ז]), להבעת ההווה (כגון

9. "והבינונים כמו הפועל כמו שומר ופעול כמו שמור" (מאזני לשון הקדש, ד ע"א); "והפעול גם הוא בינוני [...] ותואר השם גם הוא בינוני" (שם, מז ע"ב).

10. "הזמן יתחלק לשלושה עבר ובינוני ועתיד ואין בלשון הקדש סימן לבינוני כאשר ימצא בלשונות אחרות לכן מנהגם כאשר ירצו לספר הזמן הבינוני יערבו דבריהם פעם עבר ופעם עתיד" (מאזני לשון הקדש, מז, ע"א). כך גם רד"ק: "בעבור כי אין בלשון סימן לזמן אמצעי, ידברו בו בלשון עבר ועתיד" (מכלול, לו ע"ב). עוד על עמדות המדקדים בתקופת הביניים ביחס למערכת הזמנים, ובכלל זה גם הצגתה הנדירה יחסית של מערכת נטייה משולשת שבה הבינוני מייצג את ההווה (כגון ב"ספר צחות" לרס"ג ובלוח נטייה קראי), ראה מישור, תש"ן, עמ' 77-78. לצורות המקור המייצגות את ההווה אצל רס"ג עיין חרל"פ, תשנ"ו, עמ' 298; גולדנברג, תשל"ט, עמ' 91-92.

11. גישתנו תואמת גם את הצעתו של רוזן (תשמ"ה, עמ' 287) להשתית את העיון בתולדות זמני הפועל בעברית על העמדת מצאי הצורות בכל תקופה ובחינת הפונקציות שהן ממלאות.

12. דרייבר, 1892, עמ' 164.

"ויאמר מה עשית קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה" [שם, ד, י] ולהבעת עתיד קרוב, בעיקר בלשון נבואה (כגון "כה אמר ה' הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו" [מל"א יג, ב]). דרייבר אף מדגיש את חשיבותו של ההקשר לקביעת הזמן שמביע הבינוני.¹³ נוסף על דוגמאות אלה מציין דרייבר גם את ההרכב היה + בינוני להבעת המשכיות.¹⁴ אף כי שימוש זה נפוץ לדעתו בעיקר ברבדים מאוחרים של העברית המקראית, הוא מציין את נוכחותו גם קודם לכן, כגון "וידע קין את אשתו ותהר ותלד את חנוך ויהי פנה עיר" (בר' ד, יז); "וילך אלקנה הרמתה על ביתו והנער היה משרת את ה' את פני עלי הכהן" (שמ"א ב, יא).¹⁵ חוקרים נוספים מביעים דעות דומות לאלה של דרייבר, אם כי לא תמיד זהות לחלוטין.¹⁶ גישה שונה באופן מהותי מציע יוסטן,¹⁷ הסבור כי הבינוני מביע בעברית המקראית את זמן ההווה. אמנם צורות הבינוני עשויות לבטא ניגוד אספקטואלי בהווה, אולם לטענתו אין מדובר בניגוד בין הבינוני לצורות פועל נוטות אחרות אלא בין משפטים סדרם נושא-בינוני, המביעים פעולה המתרחשת בזמן הדיבור למשפטים סדרם בינוני-נושא, המביעים פעולה הנתפסת כעובדה קיימת בזמן הדיבור.¹⁸ סדרי המילים

13. שם, עמ' 166–169. ברוקלמן (1913, עמ' 162) קיבל את דעתו של דרייבר.
14. היה + בינוני משמש כאן שם כולל לכל הצורות הנוטות של פועל ההווה ולאחריהן בינוני.
15. דרייבר, 1892, עמ' 169–171. לטענת מוראוקה (1999, עמ' 195), השימוש בצורה המורכבת היה + בינוני מבוסס כבר בעברית המקראית הקלאסית, ואין זה מדויק לומר שהוא גובר בעברית המקראית המאוחרת.
16. ראה למשל אוולד, 1881, עמ' 221; בנדויד, תשל"א, עמ' 545; ולטקה ואוקונור, 1990, עמ' 624. בשונה מדרייבר, הקושר את הבינוני בכללו להבעת פעולה ממושכת, גזניוס סבור כי הבינוני מבטא זאת רק בצורות מורכבות בצד היה (גזניוס-קאוטש, 1910, עמ' 356, 359). על פי ז'ואן ומוראוקה (2006, עמ' 380–382), אף על פי שהבינוני עשוי להביע עבר וגם עתיד, הבעת ההווה היא התפקיד המרכזי והטבעי שלו. גורדון (1982, עמ' 129–132, 141–144) מבחין בין העברית המקראית המוקדמת והעברית המקראית המאוחרת, וקובע כי בעברית המקראית המוקדמת אין לראות בבינוני זמן דקדוקי. אף הוא כקודמיו מדגיש את חשיבות ההקשר בקביעת מגוון הזמנים שהבינוני עשוי להביע, אולם מייחס חשיבות פחותה מקודמיו להבעת ההמשכיות באמצעות הבינוני ורואה בה תפקיד משנה של הבעת הזמן הכללי. עוד הוא מציע לקשר את הבינוני בעיקר לזמן שהוא בר-זמני לשיח או לסיפור המקראי, וסבור שזו התפתחות שמאיינת במיוחד את העברית המקראית המאוחרת. אסקולט (2000, עמ' 88) סבור כי השימוש בבינוני בתור נושא כתחליף לפעלים ממערכת התחיליות וממערכת הסופיות גובר בעברית המקראית המאוחרת. כהן (1984, עמ' 301–328) מייחס חשיבות רבה להקשר בקביעת הזמן שמביע הבינוני וכן לאספקט המשכיות שמביע ההרכב היה + בינוני. מוראוקה (1999, עמ' 192), בעקבות ז'ואן, מדגיש את העובדה שלא כל צורת בינוני מביעה אספקט של המשכיות.
17. יוסטן, 1989.
18. הצעה דומה ביחס ללשון המקרא וללשון חכמים מצויה אצל בנדויד (תשל"א, עמ' 825–827),

הללו כרוכים בהתניות תחביריות מסוימות: סדר נושא-נשוא אופייני למשפטי מצב, למשפטי זיקה (לאחר אשר) ולמשפטים הפותחים בהנה והלוא,¹⁹ ואילו סדר נושא-נשוא רווח לאחר אם, ה"א השאלה, לא וכי.²⁰ לשיטתו, סדרי המילים הללו מוגבלים להתניות שהוא מציין, ובהן יש להם משמעות אספקטואלית, מלבד משפטי מצב ומשפטי זיקה (אחרי אשר), שבהם תלויה הבעת הזמן בזמנו של המשפט העיקרי.²¹ את המשפטים הפותחים בהנה ובהלוא ואת כל סוגי המשפטים מסדרם בינוני-נושא מפרש יוסטן כמתאימים לתאוריה שלו.

ממצאים אלה של יוסטן תואמים להפליא את ההתניות לסדר המילים במשפט השמני בכללו בעברית המקראית.²² אולם כשם שאין לסדר המילים במשפט השמני המקראי כל משמעות אספקטואלית, ייתכן שהיא נעדרת גם ממשפטים המכילים בינוני. קישור הבינוני בעברית המקראית להבעת זמן אחד בלבד נראה בלתי סביר אף לאור דוגמאות שבהן הבינוני ממלא תפקיד זהה לזה של מערכת התחליות באותו פסוק, כגון: "וימצאו איש והנה תעה בשדה וישאלהו האיש לאמר מה תבקש. ויאמר את אחי אנכי מבקש" (בר' לז, טו-טז); "שומר ה' את כל אהביו ואת כל הרשעים ישמיד" (תה' קמה, כ).²³ אשר להבעת אספקט, גם חוקרים אחרים סבורים כי הבינוני מתקשר להבעת המשכיות, במיוחד בהרכב היה + בינוני. עם זאת, רבים מראים כי ניתן להביע גם אספקט זה באמצעות מודוס החיווי של מערכת התחליות ולאחריה מערכת הסופיות בוי"ו בראשה, כפי שמעידות דוגמאות כגון: "ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה" (בר' ב, ו); "כי מן הבאר יהוא ישקו העדרים. והאבן גדלה על פי הבאר ונאספו שמה כל העדרים וגללו את האבן מעל פי הבאר והשקו את הצאן והשיבו את האבן על פי הבאר למקמה" (בר' כט, ב-ג).²⁴ הבינוני עשוי להביע עבר, הווה, עתיד וזמן כללי במקביל למערכת הסופיות ולמערכת התחליות, לכל הפחות בלשון הסיפור.

ביקורת על יוסטן מביע גם סמית', הדן באריכות בתפקידו של הבינוני בעברית

אולם על פי רוב הוא קושר את החילופים של בינוני - כינוי גוף / כינוי גוף - בינוני למקומם במשפט: הראשון בפתחה והשני שלא בפתחה (שם, עמ' 818-819).

19. יוסטן, 1989, עמ' 129, 135-136, 140.

20. שם, עמ' 136-140.

21. שם, עמ' 129, 135-136.

22. ראה למשל צבי, 1994, עמ' 154, 158; מוראוקה, 1985, עמ' 20-28.

23. מראי מקומות אלה נזכרים למשל אצל כהן (1984, עמ' 300).

24. על הבעת זמן ממושך או הרגל באמצעות מערכת התחליות, ראה למשל גוניוס-קאוטש, 1910, עמ' 314-315; ד'און ומוראוקה, 2006, עמ' 339-340; כהן, 1984, עמ' 307; מישור, תשמ"ט-תש"ן, עמ' 70-71; רייני, 1986, עמ' 6-8; הנ"ל, 1988, עמ' 36-37. על מערכת התחליות ולאחריה מערכת הסופיות בוי"ו בראשה לתפקיד זה ראה קימרון, 1986, עמ' 70.

שקדמה ללשון חכמים²⁵ ומתנגד להצגת תפקידו של הבינוני בעברית המקראית כצורה הרווחת להבעת ההווה, וכצורה המביעה אותו בלבד.²⁶ הוא עצמו שם דגש על השוואה בין תפקידי הבינוני בעברית המקראית הקלאסית והמאוחרת, וכן על השוואה בין תפקידו בלשון הסיפור לעומת לשון השיחה. אף כי גם לדבריו הבינוני מביע לעתים קרובות את זמן ההווה, ואיננו מציין רק פעולה ממושכת או על-זמנית, הוא מראה כי שימוש זה אופייני בעיקר ללשון השיחה הן בעברית המקראית הקלאסית הן בעברית המקראית המאוחרת. לעומת זאת בלשון הסיפור משמשים לדבריו הן הבינוני הן מערכת התחיליות להבעת הווה, והבינוני עצמו עשוי להביע בלשון זו לעתים קרובות על-זמניות. סמית' אף מציין כי הבעת ההווה באמצעות הבינוני רווחת יותר בלשון הסיפור בלשון המקראית המאוחרת.²⁷ ייתכן אפוא שהבינוני מתייחד כבר בעברית המקראית הקלאסית להבעת זמן הווה בלשון השיחה. אם נכון הדבר, ניתן להצביע על כך כמקור להבעת ההווה באמצעות הבינוני במשפטים עיקריים בלשון המגילות ובלשון חכמים, כפי שיודגם להלן.

2.2 לשון המגילות²⁸

בספרו על לשונה של מגילת ישעיהו השלמה מציג קוטשר דוגמאות ספורות להופעתן של צורות פועל ממערכת הסופיות וממערכת התחיליות תמורת צורות בינוני שבנוסח המסורה,²⁹ ודוגמאות רבות יותר להופעתן של צורות בינוני במקומות שבהם משמשות בנוסח המסורה צורות פועל ממערכת הסופיות וממערכת התחיליות.³⁰ כאשר תוקנה במגילת ישעיהו השלמה צורת פועל בשלילה לצורת הבינוני נותרה על כנה מילת השלילה לא, שלא כדרכו של המקרא, וזהו לדברי קוטשר סימן מובהק לתיקון. קוטשר קושר את המעבר לבינוני בצמצום בהוראות הזמנים בלשון חכמים, שבה התייחד הבינוני להבעת הווה או הווה כללי במקום

25. סמית', 1999.

26. שם, עמ' 282–283.

27. שם, עמ' 283–285, 331–332. לדברים אלה, בקצרה, עוד קודם לכן ראה סמית', 1991, עמ' 24–22, 32–33.

28. דעות שונות על טיבה ומעמדה של לשון המגילות ראה בלאו, 2000; קימרון, 2000; פסברג, 2003, עמ' 227–228. למרות חילוקי הדעות, נאמנים עלינו דברי בראשור, "כי העברית המשתקפת במגילות קומראן ראויה להיתאר וצריכה להיתאר בראש ובראשונה כמהות עצמאית ממנה ומתוכה" (2003, עמ' 168). וכן דרכו של קוטשר (תשי"ט) בחקר ההבדלים בין נוסח המסורה לבין נוסח המגילות לטקסטים מקראיים. ראה גם מוראוקה, 2000; פסברג, 2000.

29. קוטשר, שם, עמ' 267.

30. שם, עמ' 268.

מערכת הסופיות ומערכת התחיליות.³¹ השימוש בזמן המורכב היה + בינוני להבעת פעולה ממושכת והרגלית מוסיף להתקיים אף בתקופה זו, בשינויים קלים.³² להלן דוגמאות לבינוני בלשון המגילות. הבינוני עשוי להביע הווה כללי, כגון "[וכול דבר הנסתר מישראל ונמצא] לאיש הדורש אל י[ס]תרה[ו]" (סרך היחד, 4Q259, טור III, 2 = IQS, טור VIII, 12). גם בדוגמה שלהלן מביע הבינוני הווה כללי, בהקבלה למערכת התחיליות במשפט המשועבד: "[איש אשר ישקר ב]ממון והוא יודע" (סרך היחד, 4Q261, 3, 3 = IQS, טור VI, 24-25). אולם במשפט משועבד מצויים לא רק פעלים ממערכת התחיליות להבעת ההווה אלא גם בינוני, כגון "בכול אשר הוא יודע אשר ימצא" (ברית דמשק, 4Q271, 3, 6). וכן יכול הבינוני להופיע במשפט העיקרי ובמשפט המשועבד כאחד, כגון "והוא יודע אשר הוא מועל בו" (ברית דמשק, 4Q271, 3, 7). הבינוני עשוי להביע גם פעולה הרגלית, כפי שמעידה הופעתו בצד הביטוי "שנה בשנה" בדוגמה שלהלן: "פשוו אשר המה מחלקים את עולם ואת מסם מאכלם על כול העמים שנה בשנה להחריב ארצות רבות" (פשוו חבקוק, דף 6, 6-8), אך בתפקיד זה עשויה להופיע גם הצורה המורכבת היה + בינוני, כגון: "ולהיות פוקדים את רוחם ומעשיהם בתורה שנה בשנה" (סרך היחד, 4Q258, טור II, 3-4 = IQS, טור V, 23-24).³³ ההרכב היה + בינוני עשוי להביע גם פעולה ממושכת, כמו בדוגמה זו: "החצוצרות תהיינה מריעות לנצח אנשי הקלע עד כלותם להשליך שבע פעמים" (מגילת המלחמה, IQM, טור 8, 1).

2.3 לשון חכמים³⁴

קוטשר הוא ככל הנראה הראשון שקבע כי בלשון חכמים משמשות צורות הבינוני להבעת ההווה והעתיד, ואילו הצורות ממערכת התחיליות עברו למערכת המודלית.³⁵

31. שם.
32. קימרון, 1986, עמ' 70; מורג, 1988, עמ' 160; בלאו, 2000, עמ' 23-24; מוראוקה, 1999, עמ' 194-201. מוראוקה מציין כי במקרא מצוי היה בכל זמני הפועל, בלשון חכמים הוא רווח במערכת הסופיות, ואילו במגילות קומראן (בעיקר במגילה IIQT) הוא נפוץ בנטיית התחיליות ונעדר השימוש בו בציווי או בצורתו המקוצרת (דרך הפיקוד). מוראוקה סבור כי אין לקשר את הזמן המורכב להשפעה ארמית, משום שהוא מצוי כבר בעברית המקראית הקלאסית ואילו בארמית נתפשט רק בתקופה הפרסית. עם זאת, הוא סבור כי מן העברית המקראית המאוחרת ואילך הייתה למגע עם הארמית חשיבות רבה בביסוס הזמן המורכב כתחליף למערכת התחיליות.
33. הביטוי "שנה בשנה" מופיע במקרא הן לאחר פועל ממערכת התחיליות (שמ"א א, ז) הן לאחר צורות בינוני (מל"א י, כה = דה"ב ט, כד), אולם אין דוגמה להרכב היה + בינוני במקרא בצד צירוף זה.
34. תודתנו לד"ר משה מורגנשטרן ולקורא האנונימי על תרומתם למראי המקומות בסעיף זה.
35. גישתו של סגל (תרצ"ו, עמ' 125) באשר להיערכות הזמנים במשנה, הקובעת כי על פי רוב "במשנית מיוחדת הצורה קטל לזמן עבר, והצורה יקטל לזמן עתיד, ובינוני לזמן הווה" איננה

להבעה מובחנת של העתיד מצויה בלשון חכמים צורה מורכבת חדשה: עתיד ל-, ואילו הזמן המורכב היה + בינוני משמש להבעת פעולה הרגלית, חוזרת ובר-זמנית. את השינויים במערכת הזמנים בהשוואה ללשון המקרא זוקף קוטשר להשפעת הארמית.³⁶

קימרון מסתייג מקביעה נחרצת באשר למעברן של צורות ממערכת התחיליות למערכת המודלית, והוא סבור כי צורות ממערכת התחיליות מוסיפות לשמש לעתים גם להבעת חיווי. שימוש זה בולט לדעתו בשלילה, משום שאין הבינוני הנשלל באין יכול לשמש בתפקיד זה, אולם הוא קיים גם במקרים אחרים.³⁷ עם זאת, אף קימרון מסכים לכך ש"הבינוני דוחק את רגלי יפעל האינדיקטיבי", אם כי הוא סבור שבלשון חכמים ניכרת רק ראשיתו של תהליך זה.³⁸

דיון נרחב בהבעת הזמן והאספקט באמצעות הבינוני מופיע בעבודתו של מישור על מערכת הזמנים בלשון התנאים. הוא מראה כי צורות בינוני פועל ופעול כאחת מביעות את הרצף שמן המצב ועד להתרחשות, והן עשויות להיות מוסכות להווה (ובכללו ההווה ההרגלי), לעתיד או לסוג מסוים של עבר.³⁹ צורות בינוני אף עשויות להופיע זו בצד זו כמשפטים שבהם מנוגדת הבעת ההווה להבעת העתיד או העבר, כגון "אותן ימים עתידין להיות ימים טובים לישראל [...] וכל המתאבלים עליה בעולם הזה שמחין עמה לעולם הבא" (תוספתא תענית ג, יד);⁴⁰ "איפשר לבני אדם, אמש הוא אומ' הידעת כי היום ייי לקח את אדוניך, ועכשיו אומר ילכו ויבקשו את אדוניך?" (תוספתא סוטה יב, ה).⁴¹ שלא כקוטשר, מישור סבור כי הבינוני עשוי לבטא את תחום העתיד כולו ולא רק את העתיד הקרוב, והוא אף מראה חילופין בין הזמן המורכב עתיד ל- ובין הבינוני.⁴² חידוש בולט של מישור ביחס להבעת העבר הוא שהבינוני עשוי לשמש בתפקיד זה בלשון חכמים לא רק בזמן המורכב

מקובלת עוד. אף קביעתו כי כאשר הבינוני מביע פעולה - זמנו הווה (שם, עמ' 129-130) איננה נכונה במלואה.

36. קוטשר, תשי"ט, עמ' 268; הנ"ל, תשל"ד, טורים 647-648; הנ"ל, 2007, טורים 645, 648. קימרון (תשנ"א, עמ' 89-90) מציין כי "קוטשר ראה לציין כמעט בכל מקום גם את השימוש הסובינוקטיבי של יפעל, ואפשר לדייק מניסוחיו כי לדידו השימוש הסובינוקטיבי והשימוש המודלי שני דברים נפרדים הם". ראה גם שרביט, תש"ס, עמ' 110 הערה 4, 111-112, 119-117. למסקנות דומות באשר להשפעת הארמית על השימוש בבינוני באיגרות בר כוכבא שבלשון העברית ראה גזלה, 2007. ראה עוד פרז-פרנגדז, 1997, עמ' 137.

37. קימרון, שם, עמ' 92-94.

38. שם, עמ' 96.

39. מישור, תשמ"ג, עמ' 175-193, 250-258; הנ"ל, תשמ"ט-תש"ן, עמ' 70. ראה גם פרז-פרנגדז, 1997, עמ' 133-134.

40. מצוטט מתוך מישור, תשמ"ג, עמ' 255.

41. מצוטט שם, עמ' 257.

42. שם, עמ' 253, 322-323; מישור, תשמ"ט-תש"ן, עמ' 70.

היה + בינוני אלא גם ללא פועל ההווה. הוא מציין שמדובר בזמן עבר שהיקפו רחב יחסית או בהבעת מצב בעבר.⁴³ ברויאר מצביע על הבחנה סגנונית בין צורות ממערכת הסופיות לבין הבינוני בתיאורי הטקס במשנה.⁴⁴

כהן מדגיש כי יותר משנשתנו תפקידי הבינוני בלשון חכמים, משמעותית בלשון זו השתלטותו הבלעדית על תפקידים שמילא גם קודם לכן בצד מערכת התחיליות.⁴⁵ בעקבותיו ניתן לקבוע אפוא שההבדל בין רובד לשון זה ללשון המקרא איננו בעצם הבעתם של זמנים או אספקטים שלא הובעו קודם לכן באמצעות הבינוני, אלא בשיעור השימוש בבינוני להבעת צרכים אלה, בעיקר כתחליף למערכת התחיליות ולמערכת הסופיות. נראה כי בהשפעת הארמית זכה הבינוני למידה רבה של בלעדיות בהבעת אספקט של המשכיות ובהבעת הווה, עתיד קרוב וזמן כללי.⁴⁶ אזר מסכם את היערכות הזמנים בלשון חכמים במילים אלה: "באופן כללי אפשר לומר שבמשפטים עצמאיים צורת 'פעל' מביעה עבר ריאלי לא-מודלי, צורת 'פעל' וצורת הציווי מביעות תכנים מודליים הקשורים לעתיד; צורת הבינוני הפועל מביעה הווה על כל סוגיו או עתיד, ושני הזמנים האלה עשויים לבוא עם יסוד מודלי או בלעדיו".⁴⁷

סביר לקבוע אפוא שניצני השימוש בבינוני בעברית החדשה מצויים בכלעדיות שזכה לה בלשון חכמים בהבעת אספקט ההמשכיות ובהבעת ההווה, העתיד הקרוב והזמן הכללי. אף ייתכן שעקבות לכך מצויים עוד קודם לכן, כפי שראינו, בשימוש הבינוני להבעת ההווה בלשון השיחה של העברית המקראית. עם זאת, מגמה זו מתבססת רק בתקופת הביניים, וגם שם לא בכל מקום.

3. לשונות תקופת הביניים

במאמר העוסק בהתחדשות המתמדת של מערכת הזמנים בעברית קובע מישור כי "בימי הביניים, בהשפעת הערבית, הוחזר ל'עתיד' (דהיינו: מערכת התחיליות) כושר הבעת ההווה והעתיד, בצד ה'בינוני'".⁴⁸ מציאות זו, המיוחדת ללשון העברית

43. מישור, תשמ"ג, עמ' 255-257.

44. ברויאר, תשמ"ז. לדבריו, שתי מערכות הצורות אינן מתחלפות בחופשיות, אלא יש ביניהן התניה סגנונית: צורות ממערכת הסופיות משמשות בסגנון הזמן הסיפורי המחקה את לשון המקרא ונוקט נקודת מבט אישית של סיפור מעשה, ואילו הבינוני משמש בסגנון האופייני ללשון חכמים, המתאר מנהגים קבועים מנקודת מבט הלכתית רשמית.

45. כהן, 1984, עמ' 329-334.

46. את הבעת הזמן הכללי באמצעות הבינוני מדגיש גורדון, 1982, עמ' 149-150.

47. אזר, תשנ"ה, עמ' 1. דוגמאות לבינוני פועל להבעת עתיד קרוב ולהבעת הווה והרגל בהווה ראה שם, עמ' 15-18.

48. מישור, תשמ"ט-תש"ן, עמ' 70. לתיאור ראשוני של מערכת הזמנים בעברית המשוערבת ראה

המשוערבת, יצרה מחדש מצב שבו ההווה אינו מובע באופן בלעדי על ידי צורות הבינוני, כמצוי בלשון חכמים, והבעת העתיד גם היא נעשית הן באמצעות הבינוני הן באמצעות מערכת התחיליות בכל סוגי המשפטים.

בשימושי הזמנים בעברית הרבנית ובעברית המשוערבת הן בקצרה גם רבין, אולם על פי עדותו ללא בחינה שיטתית של טקסטים.⁴⁹ התרשמותו היא כי בלשון המדרש המאוחר ובעברית של צפון מערב אירופה חל פישוט של מערכת הזמנים לעומת לשון חכמים, המתבטא בכך שזמנים מורכבים אשר קודם לכן ביטאו המשכיות נעשו זהים לזמנים פשוטים המציינים נקודת זמן אחת.⁵⁰ אשר לעברית המשוערבת, הוא מציין כי המערכת המשולשת של המדרש המאוחר (כוונתו ככל הנראה למערכת הסופיות, הבינוני ומערכת התחיליות) הושפעה משימושי הזמנים בשירה ובפרוזה המחורזת, שהיו בהן בעיקר מערכת סופיות להבעת עבר ומערכת תחיליות להבעת הווה ועתיד, והאיזון כולו הופר בשל השפעת הערבית.⁵¹ אף רבין, כמישור, מציין את העדפתה של העברית המשוערבת למערכת התחיליות על פני הבינוני להבעת ההווה.⁵² אין הוא רואה בדבריו סוף פסוק, וסבור שיש צורך לחקור ביסודיות את שימושי הזמנים הללו.

במחקר אחר, העוסק בזמנים ובדרכים בפועל בספר חסידים,⁵³ מציין רבין כי במקורות צרפתיים של יהודי אשכנז משמשת מערכת זמנים הדומה ללשון חכמים, דהיינו מערכת הסופיות והיה + בינוני להבעת עבר, היה + בינוני להבעת הווה ומערכת התחיליות, וכן יהיה + בינוני להבעת עתיד. בתיאורו הכללי של רבין בולט העדרו של הבינוני כשהוא לעצמו (ללא היה) ממערכת הזמנים, אולם בגוף הדברים הוא בוחן גם את צורות הבינוני כשהן לעצמן ומציין כי תפקודן כחלק ממערכת הזמנים מתבטא בהיעדר הצורך לחזור לפניו על כינוי גוף. לדבריו, הבינוני מביע (א) פעולה עתידית, גם בהקבלה למערכת התחיליות, (ב) עבר, בעיקר עבר ממושך, בצירוף הפועל היה, בצד מערכת הסופיות, וכן (ג) הווה. עוד חשובה לענייננו קביעתו שבספר חסידים שימוש הזמנים במשפט המשועבד מותנה בשימוש הזמנים במשפט העיקרי, וזאת בהשפעת הלשון הגרמנית בת תקופתו. זהו לדבריו הרקע לשימוש בזמן המורכב היה + בינוני להבעת עבר בכללו (ולאו דווקא עבר ממושך) במשפטים משועבדים, וכן לשימוש במערכת התחיליות במשפטים משועבדים בהקבלה לבינוני

גושן-גוטשטיין, תשס"ו, עמ' 59-64. אולם אין הוא הן בהיערכות הזמנים הכוללת, אלא בחידושי הזמנים המורכבים בתוספת הפועל היה או המילה כבר, בהשפעת הערבית.

49. רבין, 2000, עמ' 115-116.

50. שם, עמ' 115.

51. שם, עמ' 115-116 והערה 2 בעמ' 115.

52. שם, עמ' 116.

53. רבין, תשכ"ט.

במשפטים שאינם משועבדים. עם זאת, היערכות חדשה זו של מערכת הפועל במשפטים עיקריים כנגד משפטים משועבדים מעורבת בספר חסידים בשימושי פועל קודמים, ולכן איננה סדירה. אף על פי שמערכת הזמנים בלשונו של ספר חסידים מצביעה על פי תיאורו של רבין על היערכות חדשה, נראה כי עצם ההבחנה שהוא מציג בין צורות הפועל במשפטים עיקריים ומשועבדים איננה חדשה, והיא מזכירה במידה רבה את התפלגות שימושי הזמנים בלשון חכמים.

להלן נבחן את שימושי הזמנים בלשון הפרוזה של תקופת הביניים בשני ענפים: הלשון המשוערבת והלשון הרבנית. נראה כי בלשון המשוערבת אין לבינוני בלעדיות בהבעת ההווה והזמן הכללי, משום שמערכת התחיליות משמשת בה להבעת הווה-עתיד, כבערבית. עם זאת, הבינוני מביע בה כמעט אך ורק הווה וזמן כללי, ואין הוא משמש להבעת עבר או עתיד. לפיכך, המגמה לייחד את הבינוני להבעת הווה וזמן כללי מתחזקת בלשון המשוערבת. בלשון הרבנית של תקופת הביניים, הרחוקה מתחום השפעתה של הערבית, ניכרת בצורה ברורה עוד יותר התמקדותה של מערכת התחיליות להבעת עתיד במקביל להתמקדותו של הבינוני להבעת הווה וזמן כללי. גם הזמן המורכב היה + בינוני נפוץ בתקופת הביניים, הן בלשון המשוערבת הן בלשון הרבנית, במיוחד להבעת עבר ממושך או הרגלי, אולם לעתים גם להבעת אספקט ההמשכיות וההרגל בזמנים אחרים. על יסוד הממצאים הללו נטען כי לשונות תקופת הביניים הן ככל הנראה אחד המקורות להתבססותה בעברית של מערכת זמנים משולשת, שבה מתייחד הבינוני להבעת ההווה.⁵⁴

3.1 העברית המשוערבת

למרות ההבדלים בין סגנונות הכתיבה השונים בתקופת הביניים, ניתן להצביע גם על מגמות כלליות ולומר שהבינוני מביע לרוב הווה וזמן כללי, וכמעט איננו מביע זמן אחר. הבינוני מביע זמן כללי הן כאשר הפועל סתמי, כגון "יש אומרים כי בראשית כמו 'בראשונה'" (אבן עזרא לבראשית א, א), הן כאשר הנושא מפורש, כגון "ומפרשי התורה הולכים על חמשה דרכים" (שם, הקדמה); "וכל המצוות הן נחלקות למ"ע ולמצוות לא תעשה" (חובות הלבבות, הקדמה); "דע כי ראה והביט וחזה, שלשה המלות האלה נופלות על ראות העין" (מורה נבוכים, א, ד). במקרים אחרים מביע הבינוני את ההווה, כגון "אני אוהז בו הדרך הקרובה להעיר, להורות ולהשכיל" (חובות הלבבות, הקדמה); "רואה אני דברין מספיקים, אך אינם מפיקים לשאלתי, מפני שאני יודע בעצמי כי נפשי זכה ומעשי ישרים לרצון הבורא" (הכוזרי א, ב). בינוני המוסב על העבר נרשם רק בדוגמה אחת: "ויאמר לא הועילו דבריהם, כי הוא מתאמץ בחוזק לבו" (אבן עזרא לשמות ה, יז), אולם ייתכן שדוגמה זו מחקה מערכת זמנים מקראית, שכן היא פותחת בצורת הפועל המקראית ויאמר.

54. הציטוטים בסעיף זה לקוחים ממאגר היהדות הממוחשב, פרויקט השו"ת.

כאמור, הבעת ההווה איננה מוגבלת לבינוני, אלא מתממשת גם באמצעות הצורות ממערכת התחיליות. לפיכך, במקרים רבים מופיעים הבינוני ופעלים ממערכת התחיליות זה בצד זה להבעת הווה או זמן כללי בהקשר אחד, כגון "ופי' פלגש – שפחה, וזה השם איננו נופל על זכר, ונוכל לפרש על פילגשים נשים" (אבן עזרא לבראשית כה, א); "וכאשר יקרא באזני, אינני מבדיל בינו ובין זולתו מלשון הערבי" (הכוזרי א, ו). כפילות זו מצויה לרוב גם בחובות הלבבות: "אך חכמת התורה מתחלקת לב' חלקים: [...], חובות האברים יחלקו לב' חלקים" (חובות הלבבות, הקדמה); "והמשכיל הפקח, כשהוא קורא אותו ויבינהו הבנה ברורה, יחלקהו לשלשה חלקים" (שם); "והם חושבים, כי ענין היחוד נגמר להם כאשר נגמרה מלתו. ולא ירגישו, כי לבותם ריקים מאמתו ומצפוניהם נעורים מענינו, מפני שמיחדים אותו בלשונם ובמליהם, ויחשבוהו בלבבם יותר מהאחד וידמוהו במצפונם בדמות שאר האחדים הנמצאים, ויספרו אותו במדות לא תאותנה לאחד האמת, בעבור שאינם יודעים ענין האחד האמת וענין האחד העובר אלא הסגולה מאנשי היחוד" (חובות הלבבות א, ב).

הזמן המורכב היה + בינוני מחליף בתקופה זו את הבינוני כשהוא לעצמו להבעת אספקט ההמשכיות וההרגל שבעברית המקראית, ולעתים אף מוסברת צורת בינוני בלשון המקרא באמצעות היה + בינוני, כגון "תחסר מלת והם היו נצבים, וכמוהו ופרעה חולם (בר' מא, א) היה חולם, והנה היה עומד על היאור" (אבן עזרא לשמות ה, כ); ⁵⁵ "וכן אמרו קול ה' אלהים מתהלך בגן (בר' ג, ח). הקול הוא הנאמר עליו שהוא היה מתהלך בגן" (מורה הנבוכים א, כד).

3.2 הלשון הרבנית

הדוגמאות שלהלן לקוחות ממקורות מגרמניה, אוסטריה, צרפת, איטליה, פולין וקושטא בני המאות האחת-עשרה עד השש-עשרה, כלומר מקורות שאינם תלויים בתקופה אחת ובהשפעתה של לשון זרה אחת אלא אופייניים ללשון הרבנית באשר היא. מקורות אלה אף אינם מן המרחב העשוי להיות מושפע מן הערבית. אמנם השפעתה של העברית המשוערבת הורגשה מעבר לאזור שבו דיברו ערבית, משום שהספרות הכתובה בה נפוצה בכל העולם היהודי, אולם מן הדוגמאות עולה שהשפעתה על מערכת הזמנים הייתה מוגבלת: שלא כבעברית המשוערבת, הבעת ההווה והזמן הכללי באמצעות מערכת התחיליות אינה שכיחה בעברית הרבנית, ותפקיד זה מוטל בעיקר על הבינוני. לפיכך בולטת בלשון זו היערכות חדשה, המושתתת על מערכת משולשת שבה מערכת הסופיות מביעה את העבר, הבינוני מביע בעיקר את ההווה ואת הזמן הכללי, ומערכת התחיליות – בעיקר את העתיד.

55. נוסח דומה ראה במכלול לרד"ק, לו ע"ב. השווה לספר הרקמה לריב"ג, עמ' שכב. המונח בינוני איננו מופיע בתרגומו של אבן תבון לריב"ג אלא רק אצל רד"ק.

מאחר שאין חידוש בכך שהזמן המורכב היה + בינוני מסיף לשמש גם בלשון הרבנית להבעת זמן ממושך או הרגלי, הוא לא יודגם להלן.

הבינוני מביע בלשון זו הווה, ובכללו הווה הרגלי או זמן כללי, ללא כל סימנים להבדל בין לשון הדיבור ללשון הסיפור המצוי אולי במקרא, או להבדל בין משפטים עיקריים למשועבדים המוכר מלשון חכמים.

דוגמאות להבעת ההווה: "כך דעתי נוטה שהתענית נדחה לשבת הבאה" (שו"ת רבינו גרשום מאור הגולה, סימן יד); "הלא זה דברי שאתה טועה בפתרון דבריי" (שו"ת בעלי התוספות, סימן יא); "כי בקושי גדול אני חולק על רבותי" (ספר הישר [חלק התשובות], סימן ו); "שהדין נותן שישאו בעול גם הם" (שו"ת מהרי"ק, סימן ד); "ועתה תובע שמעון את ראובן שיפרע לו כל הנזק שהגיע לו" (שו"ת מים עמוקים, חלק א, סימן ב).

דוגמאות להבעת זמן כללי: "ולא מצינן שעיר אחת יכולין להטיל ממון על בני עיר אחרת" (שו"ת בעלי התוספות, סימן א); "לפי שאין הכסף מתולזל ומתייקר, אלא מעות הן מתולזלין ומתייקרין, והכסף במקומו עומד" (שם, סימן ו); "ודבר זה הכל יודעין ואין צריך ראייה" (ספר הישר [חלק התשובות], סימן ז).

דוגמאות להבעת הווה הרגלי: "בפרט כי אנו נוהגין להשמר מלעשות שליח לקבלה מצד שאין אנו יודעין לנהוג" (שו"ת מהר"ם פדובה, סימן ב); "ולשם יש נהר קטן חוץ לעיבורה של עיר שבני העיר משתמשים בו לקצת צרכיהם" (שם, סימן ה); "כי נהר פו נראה לי שכולם קוראים אותו בלשון זכר שהאשכנזים אומרים דער פו ולא די פו וכן בלשון לעז אומרים אל פו ולא לפו" (שם, סימן יא); "אבל בכאן כל שעה ושעה עושה המצוה למה יחזור ויברך פעם שניה" (שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן א). אף על פי שהבינוני מביע בעיקרו זמן הווה, נמצאו כמה דוגמאות המביעות זמנים אחרים. הבעת זמן עבר מצויה למשל בדוגמה הבאה: "נשאל נשאלתי על מעשה שקרה שטבח א' מהטבחים שהיו ממונים על הקהלות היו מהרהרים אחריו. איך שמניח הכבשים השחוטים בתוך החנות שהישמעאלים שם בלתי שומר והולך בחנות אחרת ושוחט שם" (שו"ת מים עמוקים, חלק א, סימן כ). זמן העבר הממושך המתייחס להרהור על סיפור המעשה מובע באמצעות היה + בינוני (היו מהרהרים), ואילו סיפור המעשה עצמו, שהתרחש בעבר, מסופר בצורות בינוני (מניח, הולך, שוחט). שילוב של כמה שימושי זמנים מופיע בדוגמה הבאה: "אין לדבר סוף יהו כל הנשים מערימות ונשאות ולמחר אומרת איני יכולה לקבל ונמצא זה משלם כמה כתובות שנושא בכל שנה ובכל חדש ואין לו תקנה עולמית" (שו"ת רבינו גרשום מאור הגולה, סימן מ). הבינוני אומרת מתייחס לעתיד קרוב, כפי שניכר בכירור מתיאור הזמן – למחר. הזמן המורכב היה + בינוני מופיע במערכת התחיליות לציון עתיד הרגלי: "יהו... מערימות ונשאות", וכמו כן מצוי במשפט בינוני, נושא, לציון הווה הרגלי, כפי שניכר מתיאור הזמן "בכל שנה ובכל חדש".

מערכת התחיליות כמעט איננה מביעה בלשון הרבנית את ההווה, ובכל המקורות

שנבדקו נמצאו לכך רק שתי דוגמאות, האחת במשפט משועבד ("ולא מצינו פוסק שיחלוק עליהם" [שו"ת מהרי"ק, סימן י]), והאחרת במשפט שאיננו משועבד ("וכן ראיתי הרבה כתבים כולם יעידון יגידון שהם בוקי סריקי אנשים פוחזים ורקים וחשודים" [שו"ת הרמ"א, סימן יד]). לא עצם השימוש בבינוני להבעת ההווה הוא שמוחד אפוא ללשון הרבנית אלא הבלעדיות שלו בתפקיד זה. הדוגמה הבאה מגלה בלשון הרבנית מערכת זמנים משולשת, ובה מערכת הסופיות מביעה עבר, הבינוני מביע הווה ומערכת התחיליות מביעה עתיד: "שהרי מיד כששחט אינו עסוק בשחיטה, ואינו עושה מצוה זאת עד שיתחיל לשחוט פעם שנית" (שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן א).

4. לשונות ההשכלה והתחייה

ראשיתה של התקופה עומדת בסימן שאיפתם של המשכילים להתקרב אל העברית המקראית, ומתגלה בה נסיגה הן ממערכת הזמנים המשולשת של הלשון הרבנית הן מן השימוש המובחן בהרכבים מטיפוס היה + בינוני, המצוי לעתים בלשון המשוערבת. אף כי הבינוני מביע תכופות את ההווה, הצורות ממערכת התחיליות משמשות בצדו באותם תפקידים עצמם, ללא הבדל בין משפטים עיקריים למשפטים משועבדים, בין משפטים סתמיים למשפטים שמבצע הפעולה מפורש בהם, בצד ביטויי זמן ובלעדיותם. אף לא נמצאה הבחנה בין דרכי הבעת ההווה הקונקרטי, ההווה ההרגלי והזמן הכללי, וגון המשמעות המדויק של צורת הפועל מתפרש על פי ההקשר. נראה כי ההבדלים בתפוצתן של שתי מערכות הצורות אינם הבדלים של מהות, אלא לכל היותר הבדלים של מידה. רק בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה משתנה בהדרגה מעמדו של הבינוני והוא מתגבש שוב לכלל זמן נפרד המביע את ההווה. השלמתו של התהליך העמידה את מערכת הזמנים המשולשת הנוהגת בעברית בת זמננו, ובה תפקידו הפרוטוטיפי של הבינוני הוא הבעת ההווה. בעניין השימוש בצורות הבינוני אין בין תקופת ההשכלה לתקופת התחייה מעבר חד וברור. עם זאת, על אף הגיוון הגדול וההבדלים המשמעותיים בין כותבים ובין טקסטים מסתמן בהן מהלך משותף. נעקוב אחר מהלך זה בשני צירים עיקריים – נוהגי הלשון בעיתונות של התקופה ונוהגי הלשון של כותבים ספציפיים – ונצביע על הגלישה ממצב התחלתי שבו לא התייחדה צורת פועל מסוימת להבעת ההווה אל עבר תפוצה הולכת וגוברת של הבינוני בתפקיד זה. נראה כי מהלך זה הגיע למיצוי סביב העשור הראשון של המאה העשרים, והבינוני היה לדרך העיקרית להבעת ההווה הן בכתיבתם של יחידים הן בעברית הכתובה בכלל. בכסיס התיאור עומדים בראש ובראשונה העיתונים וכתבי העת של התקופה, משום שהיו הבמה העיקרית לשימושיה הלא מסורתיים של העברית. הוקדש בהם מקום לנושאים שונים ומגוונים, ומן הבחינה הסגנונית הם הושתתו על מגוון רחב

של דרכי הבעה, המאפשר לעקוב אחר השינויים ההדרגתיים שחלו בהרגלי הלשון של כותבי העברית. חלקה של הכתיבה הספרותית בקורפוס קטן לעומת חלקם של הטקסטים הלא ספרותיים, ואף בבדיקת נוהגי הלשון של כותבים ספציפיים העדפנו להתמקד בטקסטים לא ספרותיים, כמו מכתבים ודברי עיון, שעשויים לשקף תהליכי לשון שהכתיבה הספרותית, הכפופה לשיקולים אמנותיים, הייתה חסינה בפניהם.⁵⁶ בלשונות ההשכלה והתחייה ניכרת, כמובן, השפעתן של תקופות הלשון הקודמות. לדוגמה, במשפט "מי האיש החרד לטובת עמו ומשתוקק לשמוע מה עמהם בכל מקומות מושבותם בארבע כנפות הארץ יבוא ויצפור לקרוא דברי המגיד" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 1) מהדהד בבירור הפסוק "מי האיש הירא ורך הלבב ילך וישב לביתו" (דב' כ, ח).⁵⁷ המשפט "במאמרו הרבים הנפוצים בכל מכה"ע [=מכתבי העתים] העברים, יורה להם הדרך ילכו בו והמעשה אשר יעשו" (המגיד, 8.4.1886, עמ' 2) מהדהד לא רק את לשון המקרא – "והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו" (שמ' יח, כ) – אלא גם את הלשון המשוערבת, ששכיחים בה משפטי זיקה בלתי מקושרים, ואף צורת הפועל יורה שגורה בה, כגון: "כי איננו מלת הדבק, ולא יורה על פעול לעולם" (אבן עזרא, בראשית שיטה אחרת – דקדוק, פרק א, פסוק א). נטייה לקביעות צורנית מצויה בקורפוס גם בכמה פעלים אחרים.⁵⁸ נוסף על כך, שימושי זמנים שאינם חלק מן המערכת המשולשת של עבר-הווה-עתיד לא נעלמו מן הכתיבה העברית מיד עם הבשלת תהליך התייחדותו של הבינוני להבעת ההווה. להתגבשותה הסופית של היערכות זמני הפועל הנהוגה בימינו קדמה תקופת מעבר ארוכה, שבמהלכה מקובל היה שילובן של צורות פועל המשמרות שרידים ממצבי לשון קודמים גם בטקסטים שכבר ניכרת בהם יציבותו של השימוש בבינוני להבעת ההווה.⁵⁹ כמו כן נקרה הבינוני בקורפוס בתפקידי משנה הנגזרים

56. בבדיקה נכללו טקסטים מעיתוני התקופה – המגיד, המליץ, הצפירה, הלבנון – ומלוח אחיאסף. כן נבדק מבחר מכתביהם של י"ל גורדון, פרץ סמולנסקין, יוסף קלוזנר וח"נ ביאליק (לפירוט ראה ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים).

57. התייחסות למבנים אלו מופיעה אצל ז'ואן ומוראוקה 2006, עמ' 354, 355.

58. לדוגמה, ידע שכיח בנטיית הסופיות גם להבעת ההווה, כגון: "אם מסוחר הארץ אתה [...] כמוך כמוני ידעת תהלכות בני איש" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 1). ואילו יכול מוסף להופיע בנטיית התחיליות גם כאשר בפעלים אחרים כבר התייצבה הבעת ההווה באמצעות הבינוני, כגון: "נוכל לומר לפ"ז [=לפי זה], שכל הרחקת איזה גוף למעלה מן הארץ בגובה ידוע, הוא מאסף בקרבו אוצר בלום מן כח פנימי המשתוקק לשוב ולפול על הארץ, וכשהוא נעשה חפשי הוא יוצא לכח פועל חי, ויוכל להתהפך ג"כ [=גם כן] לחום" (הצפירה, 21.10.1874, עמ' 6). נטייה זו ניתן לייחס לעתים לטיבו של הפועל ולעתים להשפעתם של הרגלי הלשון בתקופות קודמות.

59. לדוגמה, בצד הבינוני המביע את ההווה עשויה להופיע צורת המקור המוחלט ("מזכירים עתה מה שאמרו במוסקבה, כשנתמנה האדון קאססו לשר ההשכלה. שאלו שאלו אז: מה טיבו,

מהבעת ההווה, כמו נרטיב בזמן עבר או הצגת דברי מחבר.⁶⁰ אולם כל הגורמים הללו אין בהם כדי לטשטש את המהלך הכולל של היערכותם מחדש של זמני הפועל לכלל מערכת משולשת, המושתתת ביסודה על ההבחנה בין עבר, הווה ועתיד. בסקירה שלהלן נתמקד בתהליך ייחודו של הבינוני להבעת ההווה. בתחילה נסרטט בקווים כלליים את תהליך השינוי ההדרגתי שחל ביחסי התפוצה בינו לבין מערכת התחליות, ולאחר מכן ננסה להצביע על נקודת המפנה, שממנה ואילך לא שורר עוד עירוב מוחלט ביניהם והבינוני הולך ומשתלט כצורה העיקרית המביעה את ההווה.

4.1 תהליך השינוי ביחסי התפוצה בין הבינוני לבין מערכת התחליות להבעת ההווה מכל הטקסטים שנבדקו הסתמן תהליך ייחודו של הבינוני להבעת ההווה בצורה הברורה ביותר בעיתונים "המגיד" (1856–1903) ו"המליץ" (1860–1904), העיתונים העבריים הראשונים שפעלו בצורה סדירה יחסית ולאורך שנים במרכז ובמזרח אירופה. ככל תקופת פעילותם שימשו בהם הבינוני והצורות ממערכת התחליות זה בצד זה להבעת ההווה, אך במהלך הזמן מסתמן שינוי מובהק בתפוצתם. בגיליונות המוקדמים הצורות ממערכת התחליות הן באופן מובהק עיקר ואילו הבינוני נדיר, בהמשך נעשו יחסי התפוצה בין שתי מערכות הצורות שקולים למדיי, ואילו סמוך לסגירתם של שני העיתונים כבר היה הבינוני עיקר. צורות ממערכת התחליות עדיין שימשו להבעת ההווה, אבל הכף נטתה בבירור אל עבר הבינוני.

שלב התחלתי: מערכת התחליות כדרך העיקרית להבעת ההווה
 בגיליונות משנות החמישים והשישים של המאה התשע-עשרה מובע ההווה בעיקר באמצעות מערכת התחליות. נראה כי אין לשימוש זה מגבלות, ומרכזיותו מתבהרת הן משכיחות הצורות הן ממגוון ההקשרים שבהם הן נקרו. לעתים תכופות מופיע בצדן ביטוי זמן, כגון: "אוהבי ורעי אשר יבואו אלי יום יום יעידו עלי שלא נחתי ולא שקטתי" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 1); "על לוח גדול כתובה תפלה יקרה לזכרון ראש מיסדי הבית [...] ובכל שבת ורג יקרא אותה הש"ץ באזני המתפללים ובאזני החניכים" (המליץ, 20.1.1861, עמ' 2). מרבית הדוגמאות מביעות הווה הרגלי או זמן כללי, אך ככל הנראה דבר זה אינו מהותי אלא נובע מתוכנם של הטקסטים.

ולהיכן הוא נוטה, לימין או לשמאל?" [הצפירה, 2.5.1911, עמ' 2], הצורה המהופכת ויקטול ("והעורך פנה לו להרבה סופרים ידועים, וביניהם גם למינכהויון, וישאל את דעתו ע"ד מגמת עתונו" [שם]) וכיוצא בזה צורות שכבר לא היו באותה התקופה חלק ממערכת הפועל הסדירה של השפה.

60. כגון: "בשם הגנת השפה הרוסית מדברת גם מרת רוזנשטיין מקיוב, וביחוד מ' הנדלר מפה. הוא איננו מבין, בשביל מה ולשם איזו מטרה שואפים להלעיט את בנותינו את השפה העברית?" (שם).

בהקשרים מועטים בלבד נדרשה בהם הבעתו של הווה קונקרטי, כגון: "בדעת חברה אחת להכין מסילת ברזל [...]". אנשי המקומות הקרובים להדרך הזו ישמחו לקראת הדבר הטוב והמועיל ההוא" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 2).

הצורות ממערכת התחיליות עשויות להביע הן את ההווה הן את העתיד בתוך אותו משפט. בדוגמה שלהלן, למשל, שני הפעלים הראשונים מוסבים על ההווה ושני האחרים על העתיד: "אנשי העיר הזאת הלא יכירו את האיש המאסף וידעו מי הוא והוא יקל מעליכם הטורח ויעשה את הכל עבורכם" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 2). טיפוסית לתקופה גם הדוגמה שלהלן, שבה העמיד הכותב צורה ממערכת הסופיות ובצדה שורה של צורות ממערכת התחיליות כדי לציין דרך פעולה מקובלת, שהייתה נהוגה בעת הוצאתם לאור של עיתונים חדשים: "ובאמת כן עשו ויעשו כל כתבי קורות הימים בראשית פעולתם להוציא בראשונה עלה אחד אשר בו יודיעו את אשר יחפצו לעשות וישלחוהו על פני חוצות והיה אם ימצא חן בעיני קוראיו וישגו מספר החתומים כפי הנצרך להם אז יתחילו פעולתם כראוי וכסדר" (שם, עמ' 1).

צורות הבינוני משמשות גם הן במידת מה להבעת ההווה, אך מספר הדוגמאות לכך מועט. רק היקריות בודדות נרשמו לבינוני כשהוא לעצמו, כגון: "ועתה זה מחדש נתייסד בה בית חולים – הקדש – לחולי עניי עם בני ישראל ע"פ סדרים נכונים, רופא מוסמך – דאקטור – מְבַקְרָם יום יום" (המגיד, 10.5.1857, עמ' 4). נדיר גם העירוב בין שתי מערכות הצורות בהקשר אחד, כגון: "הארץ אשר אנחנו יושבים עליה היא כתמונת כדור גדול. חלקי היבשה אשר על פני שטחה מסביב הם כמו איים גדולים ורחבים אשר מסביב להם ינהרו מי תהום רבה" (המליץ, 20.1.1861, עמ' 7). פעם אחת בלבד נרשמו בגיליון אחד הקשרים דומים, שבאחד מהם צורת הבינוני ובמשנהו צורה ממערכת התחיליות: "בארץ הזאת ארץ צרפת כאשר תכונה בפי ישראל בימינו אלה היא הארץ [...] אשר כל איש ואיש אשר בשם ישראל יכונה ראוי לו לשים לבו עליה" (המגיד, 10.5.1857, עמ' 2), לעומת: "והקורא רואה כי גבולי גליא בימים האלה הם גם עתה גבולי הארץ הזאת בימינו אלה ונקראת עתה פרנציה בלשון העמים וצרפת בלשון העברים" (שם).

מלבד הבדלי השכיחות בין שתי מערכות הצורות, מסתמנים גם הבדלים מסוימים בדפוסי תפוצתן. מרבית ההיקריות של צורות הבינוני מרוכזות במשפטים משועבדים, בפרט במשפטי לוואי, כגון: "האסיפה הסכימה בפה אחד [...] לבלתי הרחיק הניגונים הידועים הנמסרים מפה לפה הן במנהג אשכנז הן במנהג ספרד" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 3). כמו כן שכיחה למדיי היקרותן במשפטי מצב ובפתיחת משפטים משועבדים שאין בראשם שם זוקק, כגון: "ואחרי אשר שלחתי הנוממער 1 על פני חוצות ישבתי דומם ומצפה על מספר החתומים אשר יבואו אלי" (שם, עמ' 1); "והעולה על כלנה אשר בלעדו לא יבוא עד תכליתו הוא – צרור כספו!" (שם, עמ' 2).

להוציא את הנסיכות הללו הייתה שכיחותן של צורות הבינוני נמוכה.

דוגמה טיפוסית למדיי להתפלגותן של שתי מערכות הצורות מספק הקטע שלהלן.

במשפט האחרון יש בו הקבלה בין הבינוני לצורה ממערכת התחיליות. בשאר הקטע משמשת מערכת התחיליות, מלבד המשפטים המשועבדים שהבינוני שולט בהם: "ההרים הרמים המתנשאים על פני הארץ לא ישנו מאומה את תמונת כדוריתה, כי אף היותר גבוהים שבהם, המגיעים עד כדי גובה 26,000 רגל פאריזי (פאריזער פוס), הם ביחוס אל גודל כל הכדור רק כגרגירי חול קטנים הנאחזים על פני כדור קטן. סביב סביב לכל כדור הארץ ירחף הרוח או האויר (לופט) אשר אנחנו חיים בו ואשר ישאף אותו כל אשר נשמת חיים באפיו" (המליץ, 20.1.1861, עמ' 7).

שלב ביניים: יחסי תפוצה שקולים בין הבינוני למערכת התחיליות בגיליונות "המגיד" ו"המליץ" משנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה נוכחותו של הבינוני מתעצמת באופן בולט. מן הבחינה המספרית הוא נעשה שכיח, והיקריותו אינן נוטות עוד להתרכז במספר מצומצם של נסיבות, אלא הן פזורות באופן חופשי בטקסטים. נרשמו הקשרים רבים המבוססים במלואם על סדרה של צורות בינוני, כגון: "באמת העת רעה היא מאד בארצנו שלא היתה כמוה. מספר יושבי הארץ מתרבה משנה לשנה, והעבודה מתמעטת, והמשתכר משתכר לצורך נקוב. רבבות פועלים מילידי הארץ הנוצרים, הולכים בטל מאין עבודה וסובלים רעב" (המגיד, 8.4.1886, עמ' 4); "מנהלי בית הכנסת 'אהל משה' אינם מלכלכים ידיהם בכתיבת פתקי-אווילים, ואת המלאכה הקלה והנקיה הזאת הנם מוסרים 'לנקיי הדעת' שבירושלם" (המליץ, 15.5.1895, עמ' 4).

עם זאת, הצורות ממערכת התחיליות מוסיפות להביע את ההווה בצד הבינוני, ותפוצתן בטקסטים נותרת גבוהה. שתי מערכות הצורות חולקות ביניהן את הבעת ההווה, ללא התניות, והן אף משמשות זו בצד זו בהקשר אחד, כגון: "לתכלית זו משלמת החברה בעד סמי רפואה להחולים, בעד שכר הרופא, בעד מרחצאות וכדומה וכן תתן להחולה בכל שבוע שמונה מארק לכללתו ולכלכלת ב"ב [=בני ביתו]" (המגיד, 8.4.1886, עמ' 3); "מושל בולגריען מסרב להיות נציב רומעליען רק לזמן חמש שנים [...]. ממשלת רוסלאנד תמאן להסכים לזה" (שם, עמ' 7). עירוב בין שתי מערכות הצורות מצוי לא רק בגוף העיתון אלא גם במודעות המתפרסמות בו. לדוגמה, בצד "אנו אלופי בית הכנסת 'בני ישראל קאלווריער' מבקשים ש"ץ נכבד והגון" (שם, עמ' 8), מנוסחת בקשה זהה במודעה אחרת: "בית המדרש הגדול מפה הנודע לשם ולתפארת יבקש מר"ח אלול תרמ"ו חזן מטיב נגן" (שם). גם הבעת הניגוד בין העבר להווה עשויה להתממש הן באמצעות הבינוני הן באמצעות מערכת התחיליות, כגון: "כמה מ"ע [=מכתבי עתים] שהרו והגו רק תקונים חדשים באמונתם עתה יקראו בקול גדול: 'עת לעשות לד'..." (שם, עמ' 7), לעומת "בראשית השנה הזו נזכר לברכה שם החכם מענדעלסזאהן [...] למלאת מאה שנה ליום מותו, ועתה עושים כל בני ישראל אבל כבד מאד על הלקח מעל ראשם [...] יום טוב ליפמאן

צונץ ז"ל" (שם, עמ' 1). לשתי מערכות הצורות נרשמו גם שימושים אחרים, אבל לצורך הבעת ההווה הן מסתמנות כחלופות שוות ערך.

שלב שלישי: הבינוני עיקר

בגיליונות האחרונים של שני העיתונים, שיצאו לאור בראשית המאה העשרים, עדיין מובע ההווה באמצעות שתי מערכות הצורות, אבל יחסי התפוצה ביניהם כבר נוטים בכיוון לכיוון הבינוני. מן הבחינה המספרית צורות הבינוני הן עיקר, והקשרים רבים מנוסחים על טהרת הבינוני, כגון: "העתון הנ"ל מודיע, כי המסיתים מוסיפים להעיר חמה בקרב האכרים ומכינים אותם בכל סביבות קולומיה לעשות טבח רב ביהודים" (המגיד, 23.10.1903, עמ' 4); "ואשכנזים רבים שמחים על התמורה הזאת, ורוב הצרפתים אינם עצבים" (המליץ, 15.5.1903, עמ' 1); "הבתים שבהם מגדלים ומחנכים ילדי עניים לתורה ולחיים נחלקים לשני טפוסים" (שם). מספרן של הצורות ממערכת התחיליות מועט, והן הולכות ונדחקות מפני הבינוני.

יחד עם זאת, תהליך השתלטותו של הבינוני על הבעת ההווה טרם הושלם, ומערכת התחיליות עודנה משמשת לפרקים להבעתו. אף ניתן עדיין למצוא דוגמאות לעירוב בינן לבין הבינוני בהקשר אחד, כגון: "היהודים שומרי שבת מתרעמים, כי אינם יכולים לשבות שתי שבתות ואיש לא ישים לב להקל מעליהם מעט את העול" (המגיד, 23.10.1903, עמ' 4); "נשיא הרפובליקה רוזוועלט ואתו שרים רמים בקרו את חוף ניו-יורק באי אליס, אשר שם יעצרו ויבקרו את הנודדים. [...] כאשר בקר הנשיא את הלשכה, שבה נעצרים הגולים בטרם יחקרו אותם, התנפלה אשה יהודית עם ארבעה ילדים לרגליו" (שם, עמ' 6). אולם מספרן של דוגמאות מעין אלה זעום. חריגה ברורה מן ההיערכות החדשה מצויה רק בקטעי הספרות המשולבים בגיליונות מתקופה זו, שבהם – ובהם בלבד – אין מורגשת נסיגה של הצורות ממערכת התחיליות מפני הבינוני. בניגוד לשאר הגיליון, בקטעי הספרות שכיחות הצורות הללו במגוון של הקשרים הן בדיאלוג הן בסיפור, לדוגמה: "אדות מה נדברנו לא אזכר עוד" (המגיד, 23.10.1903, עמ' 9); "חברתי התאמצה אלי ותשאל: האמת היא כי אותי תאהב ואותי תפליא לטובה מכל יתר הנשים אשר על פני האדמה, שאותן תמנע מפגש על דרכך ולא תאבה דעתך?" (שם). כן שכיח בהם עירוב בין שתי מערכות הצורות, כגון: "תחת הערכה, השתולה על יד הבית, יושב צמד אנשים צעירים לימים [...]. קול כנור ומחול ישמע מתוך הבית [...]. מבעד ענפי העץ יבאו הככבים הנוצצים" (שם); "כל היום סבבה הדלת על צירה, אלו יוצאים ואלו נכנסים, והמפה לא תמוש מעל השלחן. חבית מלאה י"ש עומדת שם בפנה, כי בית מרזח הוא בית ר' גר, פרפראות לא תחסרנה" (המליץ, 15.5.1903, עמ' 2). ההבדל הסגנוני בין קטעי הסיפור לבין שאר הגיליון בולט מאוד, ובכלל זה גם דרכי הבעת ההווה. בכתיבה הלא ספרותית הלך ונסוג השימוש במערכת התחיליות מפני הבינוני, ואילו בלשון הספרותית הוא נותר פורה ופעיל.

לעומת התהליך הברור המסתמן בצורות הבינוני הפשוטות, בצורה המורכבת היה + בינוני אין מסתמן תהליך דומה. אין היא רווחת בקורפוס, ואף כי היא מתועדת בו בשלושת תפקידיה בעברית בת זמננו – פעולה חוזרת או ממושכת,⁶¹ סיפה (ואף רישה) של משפטי תנאי בטל,⁶² ומודוס אי-ראלי⁶³ – אין בכך סדירות או קביעות. גם מן הבחינה הצורנית אין בקורפוס סימנים לתהליך הגבלתה של צורת הפועל המורכבת לנטיית העבר, והיא מצויה גם בזמני פועל אחרים, כגון: "בהיות שרי הממשלה נאספים בתוך היכל המלכות [...], אז קם המלך הרך הזה לפתע פתאום" (ד' פרישמן, "קטן שנטל גדולה לעצמו", לוח אחיאסף לשנת תרנ"ה); "מהדורא זו תהא נדפסת, כמדומה, בבית דפוסי, שנפתח לפני שבועות אחדים" (איגרת משנת 1906, ביאליק, תשל"ו, עמ' 48); "שלטון האדמיניסטרציה בוורשה הרבה להזדרז, שלא תהיינה דמונסטרציות נעשות ביום אתמול בוורשה" (הצפירה, 2.5.1911, עמ' 4).

4.2 לשאלת התיארוך

פעילותם הרצופה של העיתונים "המגיד" ו"המליץ" מאפשרת לעקוב אחר התהליך המדורג של היפוך יחסי התפוצה בין הבינוני לבין מערכת התחליות בשלהי המאה התשע-עשרה, אך השלמתו אינה משתקפת בהם עקב סגירתם בראשית המאה העשרים. יתר על כן, המתווה הכולל שהם מסרטטים לא התרחש בקצב אחיד בכלל גילוייה של העברית בת הזמן, ועל כן תרומתם לשאלת התיארוך חלקית בלבד. בשאלה זו יש להסתייע במקורות אחרים, ולהפריד בין השלבים הראשונים של תהליך התייחדותו של הבינוני להבעת ההווה לבין השלמתו של תהליך זה. ראשיתו של התהליך מטושטשת בשל הגיוון העצום ששרר בעברית הכתובה קודם שהחלו להתגבש בה הרגלי הלשון המשותפים שהעמידו את התשתית לעברית בת זמננו, ולפחות עד ראשית המאה העשרים עדותם של המקורות הטקסטואליים רחוקה מלהיות אחידה. דוגמה לכך היא ההבדל בין העיתונים "המגיד" ו"המליץ" שנסקרו לעיל לבין "הצפירה" שהחל לצאת במקביל אליהם. כפי שראינו, בגיליונות המוקדמים של "המגיד" ו"המליץ" שלטו הצורות ממערכת התחליות, ושוויון בינן לבין הבינוני מסתמן רק בתקופה מאוחרת יותר. לעומת זאת ב"הצפירה" מצוי מלכתחילה עירוב גמור בין שתי מערכות הצורות, וכבר בגיליונות משנות השישים

61. כגון: "יש רחוב בעיר פריס נקראו רי קיריליים ובאורו רחוב המריבים יען כי שם ישבו חכמי צרפת והיה נשמע קול מלחמתם בתורה יום ולילה" (המגיד, 10.5.1857, עמ' 3).
62. כגון: "אם בתוך האויר היו נמצאים כל היסודות החמרים היה מתחייב שגם אור אחר חזק ד"מ [דרך משל] אור דרומאנד יוציא לנו עכ"פ איזו קוים שחורים" (הצפירה, 3.4.1862, עמ' 6).
63. כגון: "אבטיחך נאמנה, אדון נכבד, כי בכל לבי ונפשי הייתי חפץ שיהיו הדברים אמתיים" (המגיד, 8.4.1886, עמ' 6).

והשבעים של המאה התשע-עשרה⁶⁴ מביעות שתיהן את ההווה בפני עצמן או בהיקרותן זו בצד זו, כגון: "מספר נפשות היהודים בכל ערי הממלכה עולה לסך חמשת אלפים שמונה מאות ושלשים וחמש. [...] רבים וכן שלמים ישלחו במסחר ובכל מלאכה ידיהם, אחרים מתעסקים בבניני-חומה (מויערער). ואלף ושני מאות מחזרים על הפתחים!" (הצפירה, 3.4.1862, עמ' 3); "יושבי האי הזה יחיו ויתענגו על רוב טוב. כל צרכי אכל נפש [...] ימכרו שמה בזול גדול. שמחים המה כל היום; אוכלים הרבה ועושים מעט וכמעט ינוח היום יצאו במחול משחקים עלי במת צחוק" (הצפירה, 21.10.1874, עמ' 7). ההבדל בין "הצפירה" לשני העיתונים האחרים משקף את היעדרה של תשתית משותפת לכותבי העברית בתקופה מוקדמת זו. שונה המצב ביחס לשלבי המאוחרים של התהליך: אלו כבר עומדים בסימן צמיחתה של מערכת לשונית חדשה, ועם ההתגבשות ההדרגתית של קווי המתאר שלה גוברת האחידות בשימוש הלשון והפערים בין המקורות הטקסטואליים מצטמצמים. הממצאים מכלל המקורות שנבחנו עולים בקנה אחד עם המהלך שהוצג לעיל בעיתונים "המגיד" ו"המליץ", ולפיו הוכרעה התחרות לטובת הבינוני בראשית המאה העשרים.

עד שלהי המאה התשע-עשרה הייתה בכתיבה העברית תפוצה שקולה לצורות הבינוני ולצורות ממערכת התחיליות. את המצב הטיפוסי לתקופה זו מדגים היטב גיליון "לוח אחיאסף" לשנת תרנ"ה, פרסום רב-היקף שמיוצג בו מגוון גדול של כותבים ושל סוגות: שירה, ספרות יפה, פלייטונים, רפורטז'ות ועוד.⁶⁵ העירוב המוחלט בין הבינוני לצורות ממערכת התחיליות מתבטא לא רק בעצם תפוצתן בגיליון, אלא גם בכך שהופיעו זו בצד זו בכל אחד מן הטקסטים שנבדקו לפחות בדוגמה אחת. דוגמאות מקטעי העיון: "והנה הוא רוצה גם לתקן את השגיאה [...] ולא ישים על לבו, כי התקון הזה, עם כל ישרו מצד הדקדוק, מאוחר הוא מאד" (אחד העם, "הלשון ודקדוקה"); "כל העתונים אשר במדינה ידברו בה ודורשים עליה תלי תלים של סברות שונות" (גרשם באדר הכהן, "התנועה הלאומית בקרב אחבי בגליציא"). דוגמאות מקטעי הספרות היפה: "ורבקה מבטת אליו ועיניה השחורות תתרחבנה ותברוקנה בברק עצבון (ע' גאלדין, "בליל שבת"); "הוא יושב אל החלון ומביט החוצה. עמקים והרים ושדי מישור יחלפו על פניו במרוצה [...] ולעתים כבר תפגשנה עיניו ירק עשב וראשית שבלי הדגן" (בן-אביגדור, "מעבר הנהר"). דוגמאות מסוגות אחרות (מסעות ותיעוד, זיכרונות והספדים, פלייטונים ועוד): "בעברי במקום הזה אני שוכח תמיד כי ארצנו לא בנויה, כי ארצנו שוממה

64. עיתון זה לא יצא לאור ברציפות, אלא סמוך לייסודו ב-1862 פסקה פעילותו ל-12 שנה, והופעתו התחדשה רק ב-1874. מספור הגיליונות לא הושפע מפער זמנים זה, ובכותרת הגיליונות מ-1862 ו-1874 כאחד מופיע הציון "שנה ראשונה".

65. עמודי הגיליון אינם ממוספרים. רוב הגיליון נבדק, למעט קטעי השירה.

היא [...] הכל ישכח מזכרוני פה, בראותי את עושר האדמה הנפרץ פה במראה נפלא" (דוד יודילוביץ, "ברכת מיפו ירושלימה"); "חזות פניהם תפיק תפארת והוד והם עושים רושם טוב על רואיהם" (י' אייזענשטאדט, "מסע יום אחד בארץ ישראל"); "רבים אינם יודעים אם יש זכר למצבה כזאת במקוה ישראל, כאשר לא ידעו מי הוא הקבור תחת האבן הגדולה הזאת" (י' גרוזובסקי, "קרל נטר, מיסד 'מקוה ישראל'"); "האחד מהם – זקן ונשוא פנים – נושא את טליתו על כתפיו, ובידו הימנית ינופף את ספר התורה" (נ"נ סאמועלי, "זכרונות"); "החברים האלה מתאספים מעת לעת ומרבים בשתיה והמרכה לשותות מכלם לו מנצח יקרא והחברים ישתו לכבודו" (מ"א אייזענשטאדט, "חג המסכות").

העמדת ניגוד בין ההווה לעתיד באמצעות צורת פועל זהה מדגימה גם היא במובהק את המידה שבה עדיין שגורה הייתה בתקופה זו הבעת ההווה באמצעות הצורות ממערכת התחיליות: "נקוה, כי הקונגרס הזה, אשר עתה יגרשוהו ממינכן, יהיה בעתיד לכבוד ולזכר עולם לכל עיר אשר תקבלהו בתוכה" (הצפירה, 14.6.1900, עמ' 2). לעומת זאת, עד תום העשור הראשון של המאה העשרים הוכרעה באופן עקרוני הכף לטובת הבינוני, כמשתקף בדוגמה הטיפוסית שלהלן: "החזיונות שבחברה אינם נאמדים עפ"י מדת היקפם בלבד. העיקר הוא, מה הם באים ללמד. ויש שאינצידינט' קטן וקל כשהוא לעצמו מטיל רצועת-אור מבהיקה על מעמד קבוץ שלם, ותורה שלמה יוצאת ממנו. על 'אינצידינט' כזה חפץ אני לדבר פה" (הצפירה, 2.5.1911, עמ' 1). בכל המקורות שנבדקו מסתמן, כי לפחות בסוגיית ההווה והבינוני אין נבדלים עוד שימושי הזמנים באופן מהותי מהרגלי הלשון המקובלים גם בימינו. אף אצל כותבים אינדיבידואלים ניכר בתקופה זו המעבר להרגלי לשון חדשים. נדגים זאת מכתביהם של שני אישים שהחלו את פעילותם בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה: חיים נחמן ביאליק ויוסף קלוזנר.

מתוך כתביו של ביאליק בחרנו להתמקד בקורפוס האיגרות, שאינו כפוף לשיקולים אמנותיים ועל כן עשוי לשקף שימוש לשון ספונטני יותר מכתובתו הספרותית. ואכן, השינוי בדרכי הבעת ההווה ניכר היטב באיגרות ביאליק. בתחילה שימשו בהן זה בצד זה הבינוני והצורות ממערכת התחיליות, כמודגם מאיגרותיו המוקדמות: "ובתקופת הילדות, עת התבל משחקת אז לפני כל ילד ורך, עת יראה סביבו אך נועם וחום" (איגרת מתר"ן. ביאליק, תרצ"ח, עמ' ז); "לבקשתך הנני שולח לך עוד שני שירים [...] השירים האלה אשלח לך על מנת שתענני תיכף אם יקבלו או לא; כי מטבעי אינני מתון ותוחלת ממשכה תציק לי מאד" (איגרת מתרנ"ב. שם, עמ' נב-נג); "את שירי זה הנני מבקשך להדפיסהו בפרדס. אם אי אפשר הדבר – אבקשך להשיבהו אלי מיד" (איגרת מתרנ"ד. שם, עמ' סא).

לעומת זאת כעשור מאוחר יותר כבר שולט באיגרותיו הבינוני, כגון: "כידוע לך נוהגים עכשיו להדפיס כל הספרים בנקוד כזה, מפני שהמלאכה נעשית במהרה ועולה בזול" (איגרת מ'1906. ביאליק, תשל"ו, עמ' 47); "חברים' צעירים שבשכונתך

מביאים לי לפרקים שלום משמך. מה מעשיך עתה ומה שלומך? עובד אתה? בריא אתה? כותב אתה?" (איגרת מ-1907. שם, עמ' 95).⁶⁶

מהלך דומה מסתמן גם אצל יוסף קלוזנר. בחיבורו הראשון, מ-1896, משמשות שתי מערכות הצורות ללא העדפה ברורה ביניהן, כגון: "שפות בעלות הברה אחת או שפות בודדות, שמלותיהן אינן משתנות לעולם והמשפטים וההתיחסיות יבנו בהן על פי סדור המלים, בלי כל קשור ביניהן" (קלוזנר, תרנ"ו, עמ' 2); "ככה עושה חכם מצוין, החפץ, כי המעשים יתאימו אל דעותיו והשקפותיו [...]! ככה יתרחץ את כל הקושיות ויעשה את כל המעשים לנפלים" (שם, עמ' 6). לעומת זאת במאמרו מראשית המאה העשרים כבר שולט הבינוני, ורק צורות ספורות ממערכת התחיליות מביעות את ההווה, מרביתן בפועלי תפיסה, רצון ויכולת ובפעלים שיש בהם מניעה מורפולוגית על צורת הבינוני, כגון: "אספה זו אירע לה מה שיארע אצלנו להרבה מפעלים חדשים" (קלוזנר, תרס"ב/1, עמ' 63). נראה שקלוזנר היה מודע לשינוי שחל בדרכי הבעת ההווה בעברית בת הזמן. בספר המסכם את רשמיו מביקור שערך בארץ ישראל הוא מעיר: "כשם שאי-אפשר להחיות בימינו את המאמותה ואת המאסטודון (החיות של התקופה שלפני ההיסטוריה), כך אי-אפשר להחיות את י"ו המהפכת, את 'אשר' (במקום 'ש'), את העתיד במקום בינוני ('לא אדע' במקום 'איני יודע'), ועוד" (קלוזנר, תרע"ה, עמ' 246; ההדגשה שלנו). הערה זו משתלבת בהשקפתו הכוללת כי יש להעדיף בעיצובה של העברית החדשה מצבי לשון מאוחרים על פני מצבי לשון שקדמו להם.⁶⁷ ואכן, בספר זה שולט הבינוני, כפי שניתן להבחין כבר מן השורות הפותחות אותו: "בנוהג שבעולם, סופר עברי, שהלך לארץ-ישראל ושב משם לחוץ-לארץ כותב מאמר אחד או שנים, שבהם הוא מחזה את דעתו על הישוב החדש והישן. רציתי לעשות כך גם אני. אבל עד מהרה נוכחתי, שזהו דבר שאי-אפשר לי. אין החיים המנומרים והמשונים נכנסים לתוך מסגרת צרה של מאמר אחד או שנים. אור וחושך משמשים בערבוביה. אין יהודה דומה לגליל ואין מושבה אחת דומה לחברתה" (שם, עמ' 1). ככלל, נראה ששימוש הבינוני בטקסט זה הוא כבינוני,⁶⁸ ולהבעת ההווה באמצעות מערכת התחיליות נרשמו רק שרידים מבודדים.

66. דבריו של ליפשיץ על מהלך דומה בשירתו של ביאליק מובאים להלן.

67. ראה המאמרים המכונסים בקלוזנר, 1957.

68. תופעה אחת בלבד בתחום הבינוני חרגה מבובהק מהרגלי הלשון המוכרים לנו היום, והיא הופעתו אחרי שם עצם בראש משפט זיקה בלתי מקושר, כגון: "במשך עשרים שנה ויותר אני מתעניין בכל פרט נוגע בארץ-ישראל" (קלוזנר, תרע"ה, עמ' 5); "בימות-החול יש דיליז'אנס עובר מיפו לתל-אביב וחזרה, והוא כולו עברי" (שם, עמ' 36). תופעה זו נדירה למדי, אך דוגמאות לה מצויות גם בכתיבתו המוקדמת של קלוזנר, כגון: "חכמי אירופה מבדילים הבדל גמור בין הפילולוגיה סתם, שהיא חכמה היסטורית מטפלת בשפות הרבה [...] ובין הפילולוגיה המְשֻׁוּה (Comparative Philologie) שהיא חכמה טבעית, מטפלת בלשון בכלל, בטבע

המהלך המסתמן אצל ביאליק וקלוזנר איננו מקרי. מכלול המקורות מצביע על שינוי מהותי שחל בכתיבה העברית בין שלהי המאה התשע-עשרה, עת שרר עירוב של ממש בין שתי מערכות הצורות להבעת ההווה, לראשית המאה העשרים, עת התבססה שליטתן של צורות הבינוני. אף כי יש הבדלים גדולים בין כותבים ומקורות, בשלהי שנות התשעים של המאה התשע-עשרה עדיין היה עצם העירוב בין שתי מערכות הצורות משותף להם, ואילו שנים ספורות לאחר מכן השתלטו צורות הבינוני על המערכת והיו לדרך המלך להבעת ההווה. נראה אפוא שאת הכרעתו של התהליך יש לתארך לעשור הראשון של המאה העשרים.

א"מ ליפשיץ, בן דור התחייה, הוא למיטב ידיעתנו הראשון שכתב דברים ברוח זו.⁶⁹ הוא קובע, כי "אחר ימי המליצה נעשה לפתע פתאום בלי התבוננות השנוי הרב והחלו בשמוש בלתי עברי לגמרי, לא מקראי ולא משנתי, ההוה מתבטא על ידי בינוני תמיד";⁷⁰ ובשירת ביאליק הוא אף מתארך במדויק את המפנה לשנת 1902.⁷¹ דבריו עולים בקנה אחד עם ממצאינו. להערכתו, התפתחות זו מקורה בהשפעתן של לשונות אירופה.⁷² ואכן, סביר לייחס את התבססותה של המערכת המשולשת, ושל הבעת ההווה באמצעות הבינוני במסגרתה, להשפעתן של לשונות אירופה, שאליהן היו חשופים הן כותבי הלשון הרבנית הן אנשי ההשכלה והתחייה. גורם אחר שפעל כאן להערכתו של ליפשיץ הוא השפעת המדקדקים, אשר בתקופת ההשכלה "עשו מדחה, וקראו לבינוני הוה למען השוות את שפת עבר לשפות בני יפת".⁷³

5. סיכום

בדיקתנו העלתה כי עצם השימוש בבינוני להבעת זמן איננו בגדר חידוש של העברית החדשה. ניצניו בלשון חכמים, והוא מתקיים במידה חלקית בלשון המשוערכת ובשלב המוקדם של לשונות ההשכלה והתחייה. אף השתלבותו של הבינוני במערכת

השפה" (קלוזנר, תרנ"ו, עמ' 16-17); "הכותב עברית, באיזה מקצוע ספרותי שיהיה, ירגיש לא רק חסר מושגים מפשטים ותארים שונים, כי אם גם חסר מלות הדבר, מצינות עמים נפרדים וכלים ומכונות" (שם, עמ' 18).

69. רוזן (1977, עמ' 196) אף הוא קובע כי מהלך זה הושלם רק עם תחיית העברית.

70. ליפשיץ, תש"ט, עמ' ע.

71. שם, עמ' קעח הערה 9.

72. שם, עמ' ע.

73. שם, הערה 55: "כמדומה שבן זאב הוא שעשה את הדבר (ואפשר קדמו לו אחרים גם בימי הביניים) והוא שהכניס עוד קלקול בלמדו: אני הולך אתה הולך, וכל זה כדי לתרגמו בהוה גרמני, ולא חש שאיננו עברי, באשר הבינוני יוכל להיות רק שם לואי או נשוא ואינו דורש את מלת הגוף (בתור שם יוכל להיות גם נושא). בכל כתבם בימי ההשכלה בסגנון מקראי לא הרגישו בדבר, כי היו מחוסרי הרגשה בריאה ובלתי אמצעית לגבי הלשון, אמרו להכניס את הזמנים העברים לתוך מסגרת הזמנים של הגרמנית".

זמנים משולשת איננה בגדר חידוש גמור של העברית החדשה. כבר בלשון חכמים מצויה הבעת עבר, הווה ועתיד – אף כי היערכותה שונה מזו של לשון ימינו – ובלשון הרבנית ניכרת מערכת של שלושה זמני פועל, שבה יש לבינוני בלעדיות בהבעת ההווה. בשלב המוקדם של לשונות ההשכלה והתחייה ניכרת נסיגה ממערכת זו, אך היא הולכת ונוצרת מחדש במהלך הזמן, עד להתייצבותה של היערכות הזמנים העומדת בתשתית העברית בת זמננו בראשית המאה העשרים. לפיכך נראה שכל תקופות הלשון תרמו את תרומתן – בצד גורמים אחרים – להתהוותה ולהתייצבותה של מערכת הזמנים בעברית בת זמננו, אולם תפקיד משמעותי במיוחד מילאו בעניין זה לשונות ההשכלה והתחייה, וכן הלשון הרבנית, שהוסיפה להתקיים בתקופות הללו כצורת לשון פעילה מחוץ לכתביהם של המשכילים.

הקיצורים הביבליוגרפיים

מקורות

- ביאליק, תרצ"ח = אגרות חיים נחמן ביאליק, א, מהדיר פ' לחובר, תל-אביב תרצ"ח
 ביאליק, תשל"ו = חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ ביאליק וי"א רבניצקי
 בשנים 1905–1908, מהדיר ח' שמרוק, ירושלים תשל"ו
 J. M. Baumgarten, *Qumran Cave 4.XIII, The Damascus Document (4Q266–273)* (DJD, 18), Oxford 1996
 הכוזרי = ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי, תרגום יהודה אבן תבון, מהדורת א'
 ציפרינוביץ, ורשה תר"ץ
 הלבנון, גיליונות מן התאריכים 11.6.1863, 14.4.1875, 11.8.1886
 המגיד, גיליונות מן התאריכים 8.8.1856, 10.5.1857, 8.4.1886, 23.10.1903
 המליץ, גיליונות מן התאריכים 20.1.1861, 15.5.1895, 15.5.1903
 הצפירה, גיליונות מן התאריכים 3.4.1862, 21.10.1874, 14.6.1900, 2.5.1911
 חובות הלבבות = ספר חובות הלבבות לבחיי אבן פקודה, תרגום יהודה אבן תבון,
 מהדורת א' צפרוני, ירושלים תרפ"ח
 יל"ג, תרל"ד = י"ל גורדון, "שני ימים ולילה אחד בבית מלון אורחים", עולם
 כמנהגו: ספורים, ורשה תרל"ד
 לוח אחיאסף לשנת תרנ"ה = אחיאסף: לוח-עם ספרותי ושמושי עם תמונות וציורים
 לשנת תרנ"ה, שנה שניה, ורשה תרנ"ד
 מאגר היהדות הממוחשב, פרויקט השו"ת, גירסה 14, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
 מגילת המלחמה = 4Q491–496; 1Q33; 1QM; J. Duhaime, "War Scroll (1QM; 1Q33; 4Q491–496 = 4QM1–6; 4Q497)", *The Dead Sea Scrolls, Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations*, II, ed. J. H. Charlesworth, Tübingen–Louisville 1995, pp. 80–203

מורה הנבוכים = ספר מורה הנבוכים לרמב"ם, תרגום שמואל אבן תבון, וילנה תרס"ט (ד"צ ירושלים תש"ך)
 סמולנסקיין, תרל"ד = פ' בן משה סמאלענסקיין, קבורת חמור: או, מדחי אל דחי, וינה תרל"ד
 Ph. S. Alexander and G. Vermes, *Qumran Cave 4. XIX, Serekh = סרך היחד*
Ha-Yahad and Two Related Texts (DJD, 26), Oxford 1998
 פשר חבקוק = ב' ניצן, מגילת פשר חבקוק ממגילות מדבר יהודה (1 Q p Hab),
 ירושלים 1986
 קלוזנר, תרנ"ו = "קלוזנר, שפת עבר – שפה חיה, אוצר הספרות שנה חמישית,
 קרקוב תרנ"ו
 קלוזנר, תרנ"ט-תר"ס = "קלוזנר, "הקונגרס הציוני השלישי (השקפה כללית)",
 הַשְּׁלַח ו (תרנ"ט-תר"ס), עמ' 271-284
 קלוזנר, תרס"ב/1 = "קלוזנר, "הקונגרס הציוני החמישי (השקפה כללית)", הַשְּׁלַח
 ט (תרס"ב), עמ' 63-83
 קלוזנר, תרס"ב/2 = "קלוזנר, "יהדות ואנושיות", הַשְּׁלַח ט (תרס"ב), עמ' 331-341
 קלוזנר, תרע"ה = "קלוזנר, עולם מתהווה: רשמי מסה בארץ-ישראל, אודיסה
 תרע"ה

מחקרים

H. Ewald, *Syntax of the Hebrew Language of the Old Testament*, trans. J. Kennedy, Edinburgh 1881
 אזר, תשנ"ה = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
 אסקולט, M. Eskhult, "Verbal Syntax in Late Biblical Hebrew" = 2000
 מוראוקה ואלולדה, 2000, עמ' 84-93
 בלאו, תשל"ו = "בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים
 תשל"ו
 J. Blau, "A Conservative View of the Language of the Dead = 2000
 "Sea Scrolls", מוראוקה ואלולדה, 2000, עמ' 20-25
 בן-חיים, תשל"ז = ז' בן-חיים, "זמני הפעל בלשון המקרא ומסורת השומרונים
 בהם", ספר דב סדן: קובץ מחקרים מוגשים במלאת לו שבעים וחמש שנה,
 בעריכת ש' ורסס ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' 66-86
 בנדויד, תשל"א = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל-אביב תשל"א
 בראשר, 2003 = מ' בראשר, "שני עניינות בעברית של קומראן: היבטים סינכרוניים
 ודיאכרוניים", מגילות א (תשס"ג), עמ' 167-183
 ברויאר, תשמ"ז = י' ברויאר, "פְּעַל' ובינוני בתיאורי טכס במשנה", תרביץ נו
 (תשמ"ז), עמ' 299-326

- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik* = 1913 ברוקלמן,
der semitischen Sprachen, II, Berlin 1913
- R. A. Berman, *Modern Hebrew Structure*, Tel Aviv 1978 = 1978 ברמן,
גולדנברג, תשל"ט = א' גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג
(תשל"ט), עמ' 83-99
- A. Gordon, "The Development of the Participle in Biblical, = 1982 גורדון,
Mishnaic and Modern Hebrew", *Afroasiatic Linguistics* 8 (1982), pp.
121-179
- גושן-גוטשטיין, תשס"ו = מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית
שבתחום השפעתה של הערבית, בעריכת ש' אסיף וא' מלמד, ירושלים תשס"ו
- H. Gzella, "The Use of the Participle in the Hebrew = 2007 גולה,
Bar Kosiba Letters in the Light of Aramaic", *DSD* 14 (2007), pp.
90-98
- Gesenius' Hebrew Grammar*², ed. E. Kautzsch, = 1910 גזניוס-קאוטש,
trans. A. E. Cowley, Oxford 1946 (1910)
- דורון, תשס"ו-תשס"ז = ע' דורון, "רוזן על הסמנטיקה של מערכת זמני הפועל
בעברית", העברית ואחיותיה, ו-ז, בעריכת מ' אפרת, חיפה תשס"ו-תשס"ז, עמ'
268-249
- S. R. Driver, *A Treatise on the Use of the Tenses in* = 1892 דרייבר,
*Hebrew*³, Oxford 1892
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction* = 1990 ולטקה ואוקונור,
to Biblical Hebrew Syntax, Winona Lake, Ind. 1990
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical* = 2006 ז'ואון ומוראוקה,
Hebrew (Subsidia Biblica, 27), Rome 2006 (revised English edition)
- חרל"פ, תשנ"ו = ל' חרל"פ, חידוש ומסורת בדקדוקן של רבי אברהם אבן-עזרא
על-פי חיבוריו ועל-פי פירושו לתנ"ך, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן,
רמת-גן תשנ"ו
- J. Joosten, "The Predicative Participle in Biblical Hebrew", = 1989 יוסטן,
Zeitschrift für althebraistik 2 (1989), pp. 128-159
- יסוד דקדוק הוא שפת יתר = יסוד דקדוק הוא שפת יתר מאת רבי אברהם אבן עזרא,
מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשמ"ה
- D. Cohen, *La phrase nominale et l'évolution du système verbal* = 1984 כהן,
en sémitique, études de syntaxe historique (Collection Linguistique
publiée par la société de linguistique de Paris, 71), Leuven-Paris
1984
- ליפשיץ, תש"ט = א"מ ליפשיץ, כתבים, ב, ירושלים תש"ט

- מאזני לשון הקדש = מאזני לשון הקדש לר' אברהם אבן עזרא, מהדורת ו' היידנהיים, אופיבאך תקנ"א
- T. Muraoka, *Emphatic Words and Structures in Biblical Hebrew*, Jerusalem–Leiden 1985
- T. Muraoka, "The Participle in Qumran Hebrew with Special Reference to Its Periphrastic Use", 1999, עמ' 204–188
- T. Muraoka, "An Approach to the Morphosyntax and Syntax of Qumran Hebrew", 2000, עמ' 214–193
- T. Muraoka and J. F. Elwolde (eds.), *Sirach, Scrolls, and Sages: Proceedings of a Second International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls, Ben Sira, and the Mishnah, held in Leiden University, 15–17 December 1997* (STDJ, 33), Leiden 1999
- T. Muraoka and J. F. Elwolde (eds.), *Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira* (STDJ, 36), Leiden 2000
- S. Morag, "Qumran Hebrew: Some Typological Observations", *Vetus Testamentum* 38 (1988), pp. 148–164
- מישור, תשמ"ג = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג
- מישור, תשמ"ט–תש"ן = מ' מישור, "תולדות שימוש הצורות בעברית, ההתחדשות המתמדת של מערכת הזמנים", לשוננו לעם מ–מא (תשמ"ט–תש"ן), עמ' 72–68
- מישור, תש"ן = מ' מישור, "ההבחנה הווה/עתיד בלשון העברית: עיון דיאכרוני", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 84–77
- מכלול = ספר מכלול לר' דוד קמחי, מהדורת י' ריטנברג, ליק תרכ"ב (ד"צ ירושלים תשכ"ו)
- סגל, תרצ"ו = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- M. S. Smith, *The Origins and Development of the Waw-Consecutive, Northwest Semitic Evidence from Ugarit to Qumran*, Atlanta, GA 1991
- M. S. Smith, "Grammatically Speaking: The Participle as a Main Verb of Clauses (Predicative Participle) in Direct Discourse"

- and Narrative in Pre-Mishnaic Hebrew", מוראוקה ואלוולדה, 1999, עמ' 332–278
- ספר הרקמה = ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו של ר' יהודה אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי, מהדורה שנייה בעריכת ד' טנא, ירושלים תשכ"ד
- S. E. Fassberg, "The Syntax of the Biblical Documents = 2000, פסברג, "Copies of Biblical Texts", מוראוקה ואלוולדה, 2000, עמ' 109–94
- פסברג, 2003 = ש' פסברג, "העדפת צורות מוארכות במגילות מדבר יהודה", מגילות א (תשס"ג), עמ' 240–227
- M. Pérez Fernández, *An Introductory Grammar of Rabbinic Hebrew*, trans. J. Elwolde, Leiden 1997
- L. Prijs, *Die grammatikalische Terminologie des Abraham Ibn Esra*, Basel 1950
- T. Zewi, "The Nominal Sentence in Biblical Hebrew", *Semitic and Cushitic Studies*, ed. G. Goldenberg and S. Raz, Wiesbaden 1994, pp. 145–167
- קוטשר, תשי"ט = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קוטשר, תשל"ד = י' קוטשר, "עברית, לשון: לשון חז"ל", האנציקלופדיה העברית, כו, ירושלים תשל"ד, טורים 648–645
- E. Y. Kutscher, "Hebrew Language: Mishnaic", *Encyclopedia Judaica*², VIII, Detroit 2007, pp. 639–649
- E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls* (Harvard Semitic Studies, 29), Atlanta, GA 1986
- קימרון, תשנ"א = א' קימרון, "על המודליות בלשון חכמים", לשוננו סה (תשנ"א), עמ' 96–89
- E. Qimron, "The Nature of DSS Hebrew and its Relation to BH and MH", מוראוקה ואלוולדה, 2000, עמ' 244–232
- קלוזנר, 1957 = י' קלוזנר, העברית החדשה ובעיותיה, תל-אביב 1957
- רבין, תשכ"ט = ח' רבין, "זמנים ודרכים בפועל שבלשון 'ספר חסידים'", דברי הקונגרס הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 116–113 [=ח' רבין, חקרי לשון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 355–349]
- C. Rabin, *The Development of the Syntax of Post-Biblical Hebrew*, Leiden 2000
- רוזן, תשט"ז = ח' רוזן, העברית שלנו, דמותה באור שיטות הבלשנות, תל-אביב תשט"ז

- H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague – Paris 1977 = 1977, רוזן, תשמ"ה = ח' רוזן, "קווים לתולדות מערכת זמני הפועל העברית", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 287–293
- A. F. Rainey, "The Ancient Hebrew Prefix Conjugation in the Light of Amarnah Canaanite", *Hebrew Studies* 27 (1986), pp. 4–19, רייני, 1986 =
- A. F. Rainey, "Further Remarks on the Hebrew Verbal System", *Hebrew Studies* 29 (1988), pp. 35–42, רייני, 1988 =
- O. R. Schwarzwald, *Modern Hebrew*, München 2001 = 2001, שורצולד, 2001 = ש' שרביט, "מערכת 'הזמנים' בלשון המשנה", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות: מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, בעריכת גב"ע צרפתי ואחרים, רמת-גן תש"ס, עמ' 110–125